

MILENKO A. PEROVIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

ODNOS FENOMENOLOGIJE DUHA I NAUKE LOGIKE KOD HEGELA

Apstrakt: Od vremena kada je Hegel objavio djelo “Nauka logike” i dovršio svoj filozofjski sistem odvijaju se diskusije među njegovim interpretatorima i kritičarima o problemu statuiranja “Fenomenologije duha” i same ideje fenomenologije duha u odnosu na nauku logike i enciklopedijski sistem filozofije. Autor je u tekstu izložio ključne momente te diskusije, nastojeći da ih implicitno kritički osvjetli vlastitim tematskim ispitivanjem postavljenog problema. Na samoj lektiri Hegelovih djela i njihovog imanentnog smisla autor nastoji dokazati tezu da iza spoljašnje inkonzistentnosti ideja fenomenologije i logičke nauke postoji njihova duboka unutrašnja konzistentnost. Njome se dokazuje stav da “Fenomenologija duha” ima svoje specifično, ali i pouzdano mjesto u cjelini sistema Hegelove filozofije.

Ključne riječi: Hegel, fenomenologija duha, nauka logike.

Problem statuiranja ideje fenomenologije duha u cjelini Hegelovog misaonog sistema otvoren je već u godinama pripremanja i pojavljivanja samoga djela “Fenomenologija duha”, što posvjedočuje i sama Hegelova prepiska sa Šelingom¹. Pojava “Nauke logike” i “Enciklopedije filozofjskih znanosti” donijela je visoku problemsku napetost u mišljenje odnosa između ideje fenomenologije i logičke ideje, te ideje fenomenologije i ideje enciklopedijskog sistema znanosti.

Rana Hegelova najava sistema filozofije ili “ponajmanje prvog dijela sistema” (iz 1802. godine) rezultirala je “voluminoznim” početkom s “Fenomenologijom duha” kao prvim dijelom sistema ili uvodom u sistem. Utemeljenje logičke ideje i ideje enciklopedijskog sistema filozofije iznova je zahtijevalo određivanje prema ideji fenomenologije. Hegel se ni u Hajdelbergu, ni u Berlinu nije odrekao “Fenomenologije duha”. Ipak, nije joj dao ni neko “očekivano” mjesto u sistemu. Naprotiv, postavio je samo u jednom odjeljku o subjektivnom duhu u “Filozofiji duha”, između antropologije i psihologije, kao razvojnu stanicu postizanja istine subjektivnog duha.

1 Briefe von und an Hegel. Hrsg. J. Hoffmeister, Hamburg, Bd. 1., 1952-54.

Među Hegelovim tumačima i kritičarima ta je činjenica pokrenula brojna pitanja: Da li je “Fenomenologija duha” najprije postavljena, pa onda opozvani prvi dio filozofijskog sistema? U kakvom odnosu stoji “Fenomenologija duha” prema “Nauci logike” i “Enciklopediji”? Da li je ideja fenomenologije duha izgubila svoje “pravo mjesto” u sistemu? Zašto se zreli Hegel nije jasnije odredio prema vlastitoj ideji fenomenologije duha? Da li je Hegel bio prisiljen, vođen razlogom izgradnje konzistentnog filozofskog sistema, da relativizira sistemsku vrijednost “Fenomenologije duha” i ideje fenomenologije duha?

Diskusija o ovim pitanjima pokrenuta je nedugo poslije Hegelove smrti i traje do danas. Ponudila je najrazličitije odgovore koji zadiru u razumijevanje same biti Hegelove filozofije uopšte. Još za Hegelova života zametnut je spor o tome da li djelo čini nekakvu filozofsku ”propedeutiku” ili anticipaciju “puta znanja prema znanosti”. Hegelov sljedbenik Michelet (Michelet)², na osnovu Hegelovog stava o “Fenomenologiji duha” kao vlastitom “putu otkrivanja” (Entdeckungsreise), smatrao je da djelo čini samo jednu etapu u Hegelovom duhovnom razvitku, koja ne pripada sistemu, niti ima bitnu vrijednost. Desni hegelijanac Rozenkranc (Rosenkranz) u djelu “Hegelov život”³ (1844) posvećuje “Fenomenologiji duha” odjeljak pod naslovom “Fenomenologijska kriza sistema do 1807.”, otvarajući tako pitanje o krizi Hegelovog sistemskog rada, vezanom uz pojavu i status toga djela. Po njegovom sudu, s “Fenomenologijom duha” sistem dobiva početak u subjektu koji filozofira, a ne u nauci logike kao stvarnom početku sistema. To se moglo desiti zato što Hegel iščupava jedan momenat iz cjeline sistema, analizu svijesti, te ga iz pedagoških razloga obrađuje na vrlo proširen način. Znak krize je u nesrazmjernosti proširene obrade, kojom se Hegelova tematska usmjerenost na analizu svijesti u užem smislu riječi (svijest, samosvijest i um) proširila u “preplitanje svega što se može znati”. Tako je analiza zahvatila cjelinu mogućeg sadržaja svijesti, tj. njezinu samospoznaju u prirodi, obrazovanju, običajnosti, moralitetu i religiji. Po Rozenkranzovom sudu, to je dovelo do miješanja onoga akcidentalnog i privremenog (“filozofija dana”) s filozofijom povijesti svijeta.

Hegelov učenik i nasljednik na berlinskoj katedri Gabler pokušao je razviti fenomenologiju duha u filozofijsku propedeutiku kao uvođenje u nauku⁴. Njegova izrada sistema teorijske filozofije dospjela je samo do “kritike svijesti”. Važnije od toga je da Gabler “Fenomenologiju duha” shvata kao “subjektivni” početak filozofije koji ima značenje propedeutike. Ona treba mišljenje da izvede do stanovišta “same stvari”. Takvo izvođenje je bitno različito od objektivnosti početka nauke, kao započinjanja iz pojma i od pojma same nauke, u smislu pojma razvijajuće stvari mišljenja.

2 Michelet, C. L., “Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel”, Berlin, 1837-8., Bd. 2.

3 Rosenkranz, K., “Hegels Leben”, WBG, Darmstadt, 1988.

4 Gabler, G. A., “Die Hegelsche Philosophie. Beitrage zu ihrer richtigen Beurteilung und Wuerdigung”. Berlin, 1843.

Drugi Hegelov učenik Hinrihs (Hinrichs)⁵ pokušao je preoblikovati “Fenomenologiju duha” u jedan samostalni način psihologije, kojim bi se predočio “psihologijski razviktak spoznaje”, kao svojevrsna “metafizika duha”. Ideja “preoblikovanja” fenomenologije u psihologiju pokušava se učiniti temeljem kritike Hegela. Hinrihs je uvjeren da Hegelovo oslobađanje psihologije od “tzv. snaga i moći” nije donijelo i dosljedno razumijevanje “određenja duha kao stvarne forme spoznaje”, što znači da Hegelova fenomenologijska i logička analiza spoznaje nije data “u formi pravih određenja duha”.

Bahman (Bachmann)⁶ je smatrao da je Hegel u “Enciklopediji”, kao svom potonjem izvođenju sistema filozofije, morao napustiti “Fenomenologiju duha” kao jedno “neodrživo djelo”. Bahman misli da razlog napuštanja treba tražiti u činjenici da se ideja fenomenologije pokazala kao nesavladiva smetnja izgradnji sistema, zbog čega je tek njezino napuštanje omogućilo postavljanje pretpostavki za sistem. Hegelovu “slavnu apsolutnu metodu” smatrao je lažnom. Za razliku od većine hegelijanaca bio je uvjeren da se ispunjenje mišljenja ne može postići na samome misaonom putu, u kretanju mišljenja. Konačno, Bachmann otvara i pitanje naslova djela.

Polemika s Hegelovom “Fenomenologijom duha”, provedena od Hajma (Haym)⁷ u knjizi “Hegel i njegovo vrijeme”, sintetizirala je prijetodnu kritičku diskusiju. Njegova je kritička sinteza imala velikog uticaja na potonje recepcije Hegelovog djela. Po Hajmu, “Fenomenologija duha” nije konceptijski zaokruženo i jednoznačno djelo, već polovični i zbrkani “palimpsest”. Ispod vidljive koncepcije, koju navješćuje “Uvod”, postoji i druga koncepcija koju otkriva zaključno razmatranje i kasnije napisani “Predgovor”. “Uvod” zahtijeva transcendentni filozofijski dokaz apsolutnog znanja u kome duša treba sebe da objasni prema duhu, posredstvom znanosti iskustva svijesti. Zaključak “Fenomenologije duha”, po Hajmovom sudu, traži da se izloži jedan povijesni dokaz. Stoga je za njega “Fenomenologija duha” zapravo jedna psihologija, data u zbrci i povijesnom neredu, odnosno, povijest data u psihologijskom neredu. S druge strane, Hajm shvata osnovnu Hegelovu namjeru kao neuspješni pokušaj razvijanja Kantove transcendentalne filozofije u jednu povijesnu kritiku. Hegelov je neuspjeh u tome što su transcendentalna filozofija i povijest naprosto pomiješane.

Sasvim drugačiji smisao u “Fenomenologiji duha” nalazi Štraus (Strauss)⁸, držeći da ona ima centralno značenje u cjelini Hegelove filozofije. Po njegovom sudu, djelo na genijalan način izražava ono što se u kasnijim Hegelovim djelima izražava “na slabašan način”. Na sličaj je način Fojerbah (Feuerbach)⁹ recipirao centralno značenje djela. On propituje mogućnost da stanovište “Fenomenologije duha” bude uzeto kao osnova iz koje se može izvesti cjelina Hegelovog mišljenja, jer to slijedi iz imanentnih

5 Hinrichs, H. W. F., “Die Genesis des Wissens”, Heidelberg, 1835.

6 Bachmann, C. F., “Ueber Hegels Systeme und die Notwendigkeit einer nochmaligen Umgestaltung der Philosophie”, Leipzig, 1833.

7 Haym, R., “Hegel und seine Zeit. Vorlesungen über Entstehung und Entwicklung, Wesen und Wert der Hegelschen Philosophie”, Berlin, 1857.

8 Strauss, D. F., “Gesammelte Schriften”, Bd. 10., Bonn, 1878.

9 Feuerbach, L., “Saemtliche Werke”, Bd. 2., Leipzig, 1846-66.

moćnosti fenomenologijskog principa. Isto tako, logika može biti razumljena kao jedna fenomenologija, jer tematski misli napetost događanja razdora između privida i istine. U tom pogledu, logički početak filozofije s čistim bitkom može se shvatiti i kao fenomenologijski početak. Djelotvornost fenomenologijskog principa za Hegelovo mišljenje naglašava i Chalybaeus.¹⁰ Na pitanje da li fenomenologija ili logika čini prvi dio sistema on odgovara postravkom da Hegel i logici kao zasnivajućem prvom dijelu sistema daje određenu fenomenologijsku formu. Logika, tj. metafizika treba da bude shvaćena kao fenomenologija, jer znači napredovanje prema objektivnoj istini. Svijest o subjektivnom izvoru te istine mora ostati prezentnom u cijelom logičkom izvođenju. Ta misaona moć održanja svijesti o takvoj prezentnosti nije Hegelov nedostatak, nego nužnost čvrste metodologijske povezanosti subjektivne s objektivnom stranom istine, koja je ujedno i fenomenologijska povezanost.

Prema Marksovom sudu¹¹ "Fenomenologija duha" je "pravo rodno mjesto" i "tajna Hegelove filozofije". Dijalektika je ono misaono veliko u njezinom filozofskom izvođenju i misaonom rezultatu. Misaona veličina Hegelovog fenomenološkog stanovišta u tome je što samoproizvođenja čovjeka shvata kao proces, a opredmećenje kao otuđenje (*Vergegenstaeindlichung als Entgegenstaeindlichung*) i ukidanje toga otuđenja. Hegel shvata suštinu rada i predmetnog čovjeka istinito, jer razumije samoga čovjeka kao rezultat njegovog vlastitog rada. Na Marksovom misaonom tragu Kožev¹², Lukač¹³ i Bloh¹⁴ rekonstruiraju kod Hegela ne samo jedan sistematski pogled na svijet, nego i koncepciju revolucioniranja povijesti. U "Fenomenologiji duha" oni traže antropologijsko utemeljenje dijalektičkog i revolucionarnog shvatanja povijesti. Za Koževa centralno značenje ima ideja o čovjekovom samopostojanju u povijesti, koje je bitno određeno borbom između gospodara i roba. Lukač razumije ideju fenomenologije kao trostruko prelaženje cjeline povijesnog puta, koje se u Hegela provodi s "metodologijskom nužnošću". Riječ je o trostrukosti subjektivnog, objektivnog i apsolutnog duha, koju Lukač razlikuje u osloncu na Hegelovu podjelu "Fenomenologije duha" iz Njemačkog razdoblja.

Jaspers u djelu "Psihologija pogleda na svijet"¹⁵ razumije temeljnu ideju "Fenomenologije duha" kao veliki pokušaj da se izradi jedna psihologija pogleda na svijet. U raznolikosti unutrašnje tematske obrade ona je "izraz jednoga pogleda na svijet". Po Heideggeru¹⁶, ideja "Fenomenologije" donosi mogućnost kretanja prema "eshatologiji bitka". Heideggerov model interpretacije, usmjeren na "Uvod" kao vodeći topos za razumijevanje Hegela, iznova je obnovio i do paroksizma zaoštrio staro pitanje

10 Chalybaeus, H. M., "Phaenomenologische Blaetter", Kiel, 1840.

11 Marks, K., "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.", u "Rani radovi", Naprijed, Zagreb, 1973.

12 Kojeve, A., "Kako čitati Hegela", "V. Masleša", Sarajevo, 1964.

13 Lukacs, G., "Mladi Hegel", Kultura, Beograd, 1959.

14 Bloch, E., "Subjekt - objekt. Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju", Naprijed, Zagreb, 1959.

15 Jaspers, K., "Psychologie der Weltanschauungen", Berlin, 1925.

16 Heidegger, M., "Holzwege", Frankfurt, 1950.

o mogućnostima interpretacije “Fenomenologije duha”. Jedna od vodećih mogućnosti kreće se od “Uvoda” kao toposa zasnivanja “znanosti iskustva svijesti”, tj. fenomenologije svijesti. Druga vodeća mogućnost kreće se prema zaključku i “Predgovoru” kao toposima zasnivanja fenomenologije duha.

Složenost Hegelovog filozofijskog diskursa, nema sumnje, dala je povoda predočenim interpretacijskim ambivalencijama. Neki autori pokušali su odoljeti težini interpretacijskog zadatka ispitivanjem povijesti nastanka “Fenomenologije duha”. Vođen takvom namjerom Hering (Haering)¹⁷ je došao do zaključka da djelo nije nastalo po nekom brižljivo promišljenom i pripremljenom planu, niti iz prijetnog organskog razvitka Hegelovog mišljenja, nego u neočekivanoj odluci pod unutrašnjim i spoljašnjim pritiscima. Hering smatra da je “Fenomenologija duha” prvobitno trebalo da bude samo uvod u sistem, ali se u neposrednom priređivanju za štampu transformisala u “dio sistema”. Tim stavom on opet oživljava Hajmovu postavku o palimpsestu. Argumentaciju traži u pretpostavci o izvornoj Hegelovoj namjeri da analizu provede do odjeljka o umu. Rast priređene građe prisiljava Hegela da promijeni namjeru i analizu dovede do obrade apsolutnog znanja. Budući da ta građa pripada filozofiji duha, ideja fenomenologije se neočekivano morala razviti u samostalni dio sistema. Hering je time otvorio novi interpretacijski problem tzv. “mjesta prekida”, odnosno, traženja onoga mjesta u djelu u kome fenomenologija svijesti prerasta u fenomenologiju duha. Tu problemsku nit slijediće Hofmajster (Hoffmeister) i Ipolit (Hyppolite)¹⁸, smatraju da djelo sadrži i znanost iskustva svijesti i fenomenologiju duha, te da prva nužno mora voditi drugoj, ukoliko se prvi dio, koji izvodi do stanovišta uma, može smatrati besformnim.

U instruktivnom radu o značenju Fenomenologije duha Pegeler (Poeggeler)¹⁹ je rekonstruirao bitne tačke predočene diskusije. Svoje interpretacijsko stanovište pokušao je izgraditi na samim Hegelovim stavovima o ideji fenomenologije, koji se nalaze u prvom i drugom predgovoru “Nauci logike”, “Enciklopediji”, “Predavanjima iz filozofije religije”, te napokon u redakciji drugog izdanja “Fenomenologije duha”, koja je prekinuta Hegelovom smrću. Pegeler zastupa tezu o lomljenju Hegelovog izvornog plana u odjeljku o umu, kojim se znanost iskustva svijesti transformira u fenomenologiju duha, a tematizacija iskustva svijesti u iskustvo duha. Za njega “Fenomenologija duha” kao put znanosti već je sama znanost, tj. prvi dio znanosti, jer se još uvijek kreće u elementu neposredne egzistencije, u elementu svijesti, koji je neposrednost duha. Ta neposrednost je početak duha, ali ne i njegov povratak u sebe. Svijest u svojoj neposrednosti, kao izvorni predmet “Fenomenologije duha”, mora se uzeti kao “apsolutni početak”, kao što to kaže i Hegel u “Nauci logike” iz 1812. godine. Povijest svijesti mora biti uzeta kao fenomenologijsko pokazivanje razvitka pojma, koji nije uzet kao apsolutni pojam, nego kao član ili element, određen izvornim kružnim karakterom filo-

17 Haering, Th., “Die Entstehungsgeschichte der Phaenomenologie des Geistes”, in “Verhandlungen des 3. Hegelkongresses”, Hrsg. Wigersma, Tübingen/Haarlem, 1934.

18 Hegel, “Phaenomenologie des Geistes”, Hrsg. v. J. Hoffmeister. Leipzig, 1937.; XXXIV f.; Hyppolite, J., “Genese et structure de la Phenomenologie de l’Esprit de Hegel”, Paris, 1946.

19 Poeggeler, O., “Zur Deutung der Phaenomenologie des Geistes”, Hegel-Studien, 1961., Bd 1., 255-294.

zofije. Za Poggelera “Fenomenologija duha” je anticipacija sistema. Fenomenologijska metoda u bitnom je anticipacijska. Njezina nužnost može biti razvijena i dokazana tek u logici. On smatra da Hegel i 1812. godine uzima “Fenomenologiju duha” kao pretpostavku “Nauči logike”, ali da se u prerađenoj knjizi “Nauke logike” (1831) o njoj izražava vrlo dvosmisleno. Faktički je pretpostavlja, ali ujedno i pokazuje njezinu nepotrebnost. Peggeler se drži raširenog uvjerenja da Hegel u “Enciklopediji” nesumnjivo isključuje “Fenomenologiju” iz cjeline sistema, smatrajući da se u zatvorenosti i zaokruženosti sistema ona ne može pojaviti ni kao uvod. Međutim, “Filozofija religije”, navodno, baca novo svjetlo na cijeli problem, jer u njoj Hegel eksplicitno govori o “Fenomenologiji duha” i “Enciklopediji” kao o dva puta razvitka apsoluta.

Problem statusa ideje fenomenologije duha u Hegelovom mišljenju ostaje otvoren do danas. Dublji misaoni interes ne može biti zadovoljen stavom isključenja “Fenomenologije duha” iz sistema, na temelju ideje o suprotstavljanju “mladog” i “starog” Hegela, tj. Hegela do 1807. godine i Hegela kao mislioca sistema, jer se teza o radikalnosti preokreta u Hegelovom mišljenju ne može argumentovano braniti. Isto tako, ne može zadovoljiti teza da se Hegelov sistem sastoji od fenomenologije, logike i real-filozofije. Ona implicira potpuno niveliranje i poništavanje unutrašnjih napetosti u jednoj velikoj filozofskoj karijeri. Cjelina predložene diskusije snaži potrebu da se iznova pita o smislu i karakteru evolucije ideje fenomenologije duha od “Nauke logike” prema “Enciklopediji” i “Filozofiji religije”. U ovom radu istraživačka pažnja usmjerava se samo na jedan dio toga složenog zadatka, na propitivanje problema odnosa ideje fenomenologije duha i logičke ideje.

I

U prvom predgovoru “Nauči logike” iz 1812. godine Hegel na dvostruki način tematizira odnos između “Fenomenologije duha” i “Nauke logike”. Slijed pojavljivanja tih djela zahtijevao je objašnjenje njihovog spoljašnjeg odnosa u sklopu najavljivanog i ovim djelima započetog građenja “Sistema nauke”. Koncept “Nauke logike” Hegela prisiljava da koriguje dio predviđenog plana gradnje sistema. Planom je bilo predviđeno da “Fenomenologija duha” bude prvi dio sistema, a da drugi dio sačinjavaju “Logika” i “obje realne nauke filozofije” (filozofija prirode i filozofija duha). Međutim, “neophodna obimnost” “Logike” morala je izazvati odlaganje rada na real-filozofiji. Time nije izmijenjen planirani karakter spoljašnjeg odnosa između “Logike” i “Fenomenologije duha”. Logika se postavlja kao “prvi nastavak” “Fenomenologije duha”. U notici koju Hegel pridodaje u drugom izdanju “Logike” (1831), koja sažima proživljeno iskustvo građenja sistema, opoziva se predložena shema sistema, jer je već u “Enciklopediji” opozvan taj spoljašnji odnos u procesu građenja sistema.

Pokazuju li ovi opozivi unutrašnju napetost u temeljnoj ideji Hegelovog sistema ili napetost u samome toku gradnje sistema, tj. teškoće konkretnog sistemskog razvijanja ideje? Premda obje napetosti stoje u najneposrednijoj vezi, pa unekoliko prelaze jedna u drugu, ne treba ih miješati. Prva proističe iz misaonih teškoća oblikovanja i zaokruživanja sistema nauke s ontologijskom nužnošću kao unutrašnjom koherentnošću. Druga je napetost vezana za spoljašnju povijest sazrijevanja i izvođenja

te misaone cjeline, koja mora paziti i na “pedagoške” razloge. Naime, proširivanje obima “Logike” i “Fenomenologije” ima anticipacijski karakter, koji se ipak naknadno otkriva kao anticipacijski, tek sa stanovišta “Enciklopedije”.

S druge strane, Hegelu je potpuno strana ideja spoljašnjega “uvođenja u filozofiju”, koje već ne bi bilo filozofijsko. Strana mu je i ideja spoljašnjeg uvođenja u sistem nauke, koje još ne bi bilo dio sistema. Ipak, filozofija mora započeti iz nekog “spoljašnjeg” načina, kao što i uvid u kružni tok sistema mora započeti s nekim njegovim momentom. Dakako, “spoljašnji” način nije pred-filozofijsko uvođenje u filozofiju. Naprotiv, mora on biti obligatna fenomenologijska analiza postajanja filozofije iz iskustva svijesti. Uvođenje u filozofiju moguće je kao fenomenologijsko razumijevanje onoga fenomenološkog, odnosno, filozofijsko razmatranje toka postajanja filozofije. U vlastitom započinjanju filozofija mora biti fenomenologijska, jer odmah mora moći dokazivati samu sebe u nužnosti svog rađanja iz onoga fenomenološkog, iz povijesti iskustva svijesti. Ono fenomenološko njoj je ono “spoljašnje”, medij i humus njezinog pojavljivanja, koji se mora fenomenologijski prihvatiti, da bi odmah bio uklonjen u postignuću i samodokazivanju vlastitog medija filozofije. I opet, u tom uklanjanju ono fenomenološko mora biti afirmisano kao svijest filozofije o vlastitoj pred-povijesti, svijest o vlastitom postajanju iz onoga ne-filozofijskog i pred-filozofijskog. “Uvođenje u filozofiju” moguće je samo kao filozofijsko uvođenje, tj. kao povratna filozofijska svijest u mediju fenomenologijskog.

Dakako, vlastitu djelatnost filozofija može započeti i real-filozofijski ili logički, propuštajući ispunjenje prve i nužne obaveze prema sebi samoj. Njezina je obaveza da samu sebe, nužnošću vlastitog pojma, obrazloži, izvede i dokaže. Uvjeravanja o vlastitoj pojmovnoj moći ona mora najprije oprobati na sebi samoj. Zbog toga, filozofija je jedna i ostaje jedna u svom fenomenologijskom i ontologijskom postupanju. Ostaje joj i isti predmet, koji se jednom uzima kao fenomenološki, a drugi put kao ontološki predmet. Razlika između fenomenologijskog i ontologijskog karaktera filozofije dolazi samo od razlika u unutrašnjoj dijalektici samoga predmeta, slijeđenje kojih donosi razliku misaonih intencija. Jednostavnije rečeno, filozofija je uvijek ontologijska, bilo da je koncipirana kao fenomenologija duha ili filozofija povijesti filozofije, bilo kao nauka logike ili filozofija prava, religije, povijesti etc.

U mijenama svog misaonog predmeta, pa i u mijenama svojih spoznajnih intencija filozofija ne mijenja vlastiti pojam. U tim se mijenama ne mijenja njezina usmjerenost da vlastitim pojmom pojmi pojmovnost vlastitih predmeta. U izvornom događanju ontologijskog obrta mišljenja, u ab-solutnom znanju, filozofija je izvorno i jedino ontologijska! Iz ab-solutnosti, postignute u obrtu, ona sebe napućuje u proces samodokazivanja u povijesti vlastitog postajanja, koja se fenomenološki dovršila ontologijskim obrtom. Obrt obične u filozofsku svijest je *conditio sine qua non* i osnovna sadržina filozofijskog mišljenja, koji se mora moći iskazivati kao put prevladavanja onoga fenomenološkog, put postajanja svijesti filozofskom sviješću. Put kroz fenomenološka polja svijesti je ontologijski put filozofijskog mišljenja. Analiza misaone nužnosti da ono fenomenološko, zahvaljujući logičkoj prirodi ljudske svijesti, postane ab-solutno znanje (da rezultira u ontologijskom stanovištu koje se oslobodilo svega fenomenološkog, da bi se moglo pokazati kako se u svijesti događa i dalje živi on-

tologijski obrt mišljenja) jeste analiza povratnog fenomenologijskog puta filozofije u povijest vlastitog postajanja.

Povratni karakter filozofije kao fenomenologije, shvaćen kao anticipacijski u spoljašnjoj povijesti nastajanja Hegelovog mišljenja, na prvi pogled čini fenomenologiju samo spoljašnjom pretpostavkom logike i sistema. Međutim, to je privid. Filozofija kao fenomenologija odmah mora dokazivati vlastitu nužnost. Dokazivanje je pokazivanje kako se filozofiranje uopšte može pojaviti, kako konačna svijest može u vlastitoj antitetici postati ab-solutna svijest. Po redu vremena, konačna svijest na prividan način prijetodi ab-solutnoj svijesti. Fenomenologijska analiza na prividan način mora poštovati tu prividnost, ali stalnim održanjem svijesti o toj prividnosti. Isto tako, fenomenologijska analiza stalno razara tu prividnost, jer sebe samu zna kao fenomenologijsku analizu, jer sebe zna kao ab-solutno znanje koje se s fenomenologijskom intencijom usmjerava na ono fenomenološko.

Kada fenomenologijska analiza pokazuje taj prividno prijetodeći karakter konačne svijesti i put njezinog postajanja ab-solutnom sviješću, onda se ona jednako drži i reda vremena i reda pojma. Drži se privida fenomenološke prijetodnosti konačne svijesti, jer zna da je može imati i uzeti za svoj misaoni predmet samo zato što je ta svijest fenomenologijska, dakle, filozofijska u svojoj najvišoj istini. Kada se u samorefleksiji ab-solutnog znanja potpuno oslobodi prividnosti fenomenološkog reda vremena, kada ukine privid vlastitog pristajanja na privid, kada rasvijetli povijest vlastitog postajanja, onda se pokazuje da fenomenologija nije samo spoljašnja pretpostavka logike i sistema, nego je obrazložena moć filozofije da sebe ontologijski i sistemski razvija.

Gledano s fenomenologijskog stanovišta, ab-solutna svijest prijetodi konačnoj svijesti. Ona je njen pojam i njena istina. Kao čista logička priroda svijesti ab-solutna svijest uvijek je na djelu u svim formama konačne svijesti. Ab-solutna svijest je osnova konačne svijesti, njezina moć da bude svijest i da bude konačna, jednako kao i njezina moć da ima i mijenja vlastite forme. Ako se logika razumije kao moć svijesti da održi svoju ab-solutnost u svakom mišljenom sadržaju, jer se drži onoga ab-solutnog u njemu, onda logika prijetodi fenomenologiji. Logičko samoutemeljenje čiste sadržine ab-solutne svijesti mora prijetoditi fenomenologijskom razvijanju sadržine ab-solutne svijesti u konačnoj svijesti. Zbog toga, fenomenologija može biti shvaćena kao moment samooblikovanja duha, te sistemsko mjesto ima u filozofiji duha.

Ideja fenomenologije nije time otklonjena kod Hegela. Uvjeravanja interpretatora da njegovi iskazi u "Enciklopediji" i "Filozofiji religije" o jednostranosti "Fenomenologije duha" i fenomenologijskog puta u filozofiji ne nude valjane dokaze da Hegel odustaje od ideje fenomenologije. Hegelov iskaz o jednostranosti odnosi se na fenomenologijski početak i put filozofije kao na jednu moguću stranu započinjanja i razvijanja filozofije. Njegova jednostranost potiče od jednostranosti njegovog predmeta, naime, konačne svijesti. U kretanju dopiranja do biti toga predmeta, dakle, do ab-solutnog znanja, jednostranost nestaje, jer se u ab-solutnom znanju filozofija izborila za vlastitu bit. U arhitektonici nastajanja sistema mogao se fenomenologijski početak uzeti relativno izolovano od logičkog početka, tj. početka u filozofiji s onim logičkim. Međutim, nije on plod Hegelovih kolebanja u pogledu određivanja fenomenologijskog karaktera filozofije. U protivnom, ni odjeljak o fenomenologiji duha u "Enciklopediji" onda ne bi

imao smisla. Naprotiv, sami fenomenologijski predmet, ono fenomenološko, samoga sebe iznova zatvara u jednostranost konačnosti konačne svijesti, kao što se na drugoj strani pokazuje kao jedini put na kome filozofija kao fenomenologija može pokazati proces vlastitog postajanja.

Prvi predgovor "Nauki logike" ne uskraćuje odgovor na pitanje o unutrašnjem odnosu "Fenomenologije duha" i "Nauke logike". U njemu Hegel shvata prirodu njihovog odnosa iz kontinuiteta htijenja da se metoda filozofije postavi kao imanentno filozofijska. Taj najodlučniji filozofijski kredo cijele njegove filozofije formulisan je u Predgovoru "Fenomenologiji", u zahtjevu za nesamovoljnom otvorenosću mišljenja za govor biti mišljenih predmeta, za metodom filozofije kao formom mišljenja koja je "vlastita refleksija sadržine". Odluka o metodi filozofije, koja bi bila imanentna filozofijska metoda, ne pada prije spoznavanja sadržine mišljenih predmeta, na temelju intuicije, originernih upada u unutrašnji život predmeta, tzv. oduševljenja ili neke spoljašnje organizacije misaonih procedura. Filozofska metoda nije ni ono o čemu bi se post hoc polagali filozofski računi, kao što čini Kant u svojim kritikama. Naprotiv, filozofska metoda, shvaćena kao "imanentni razvitak pojma", mora se moći odmah pokazivati i kao "imanentna duša same sadržine". U jedinstvenom subjekt-objektivnom ili objekt-subjektivnom kretanju mišljenja filozofija mora donijeti odluku o vlastitoj metodi i vlastitom misaonom predmetu, jer jedino tako se može konstituirati kao znanost koja je "sposobna da bude objektivna".

Gdje se začinje ta odluka? U duhu koji mora moći pokazati pokretnu jednakost sa samim sobom. To je izvorna ideja i stanovište Hegelovog filozofijskog sistema. Duh mora posvjedočiti vlastiti ontologijski obrt, da bi mogao spoznati i prisvojiti totalitet vlastite sadržine. Predmet filozofije je totalna sadržina duha. Njezin medij je duh u svom punom obliku, ali i u svojim aberativnim oblicima. Borba filozofije za vlastitu metodu, koja je ujedno put priređivanja i razumijevanja predmeta filozofije, predstavlja proces samorazumijevanja duha u vlastitim aberativnim oblicima i kretanje iz tih oblika u čistu bit duha, u znanje duha o sebi kao o duhu. Sami duh sebe napućuje da sebe razumije u vlastitom "subjektiviranju", da bi bio za sebe. To je samorazumijevanje duha u egzistenciji njegovih aberativnih oblika, tj. vodećih načina svijesti u dokučivanju sadržine mišljenih predmeta ili, što je isto, vodećih načina predmetnog karaktera svijesti. Hegelova kritika Kantove kritike uma, njegovo razumijevanje dijalektičkog umijeća Platonovih dijaloga "Sofist", "Parmenid" i "Fileb", te kongenijalno razumijevanje spekulativne snage Aristotelovog "empirizma", omogućili su istinski novum Hegelovih pojmova dijalektike i spekulacije²⁰. U njima je prezentan cijeli program mogućnosti razlikovanja načina postupanja svijesti, projekatskih ideja spoznavanja, te načina na koji ljudski duh sebe diže iz "subjektivnog" držanja pred predmetima i sebe priređuje kao filozofsku metodu koja je primjerena biti filozofije. To je program razumijevanja jedinstva i diferencije razumskog, negativno-umskog (dijalektičkog) i pozitivno-umskog (spekulativnog) postupanja duha kao svijesti.

Ne zadobiva se taj program iz lematškog preuzimanja tradicije filozofije, niti je Hegel u toj tradiciji našao kao već raspoloživu ideju da se metoda filozofije traži u poz-

20 Gadamer, H. G., "Hegel und die antike Dialektik", Hegel-Studien, 1961., Bd. 1., 173-200.

itivno-umskom postupanju ljudske svijesti. Naprotiv, filozofska metoda formulirana je kao apsolutna metoda u Hegelovom kritičkom sudaru s tradicijom filozofije, za koju je problem mišljenja pojma protivrječnosti mahom bio nesavladiv. Topos toga problema Hegel je premjestio iz rasprave o kategorijalitetu tradicionalne logike i metafizike u raspravu o samom logicitetu ljudske svijesti. Novum toga premještanja mogao je računati s prijetodnim filozofskim uzorima samo kao s pred-radnjama na putu tražanja filozofije za vlastitom metodom. Uputstva tradicije dijalektičkog i spekulativnog mišljenja, pa i onoga najboljega u njoj, morala su iznevjeriti već na osnovnom tematskom pitanju o nužnosti apsolutne metode kao spekulativne metode. Uistinu, pred-hegelijanska tradicija nije tematski ni postavila problem organskog odnosa različitih načina na koje ljudska svijest dokučuje zbiljnost. Jednako tako, nije tematski ni postavila problem jedinstva i razlike tih načina, nego se držala helenske ideje o “govoru bitka u duši”, kartezijanskog cogitatio ili ideje o spoznajnim moćima svijesti.

Kapitalni novum Hegelove “Fenomenologije duha” sastojao se u postignuću tematske filozofske svijesti o organskom jedinstvu svih ljudskih načina spoznavanja. Ta je tematska svijest pred filozofiju kao fenomenologiju stavila zadatak da pokaže njihov sintetički karakter, faktore i razloge njihove diferencije, te načine i smisao njihovih transformacija, tj. mehanizme narastanja “kvaliteta” duha u njima (ono dialegesthai svijesti kao duha) koji su vođeni svrhom duha da sebe zna kao duh! U tom novumu je Hegelova odluka o spekulativnoj metodi filozofije odmah značila i “prebijanje štapa” preko leđa svih vodećih tradicionalnih načina na koje je filozofija sebi tematski priređivala predmetna polja mišljenja. Spekulativna metoda, tematski postavljena i provedena u “Fenomenologiji duha”, razorila je temelje tradicionalne metafizike, logike i tzv. spoznajne teorije, istodobno pokazujući kako su se ti temelji morali nužno pojavljivati kao prolazni likovi unutrašnje povijesti svijesti na njezinom putu do vlastite biti, do samorazumijevanja duhovne biti svijesti. Veliki kritički dijalog Hegela s cijelom tradicijom filozofije dogodio se u “Fenomenologiji duha”. Njegova potonja djela eksplikacija su toga dijaloga. Temelj te kritike sadržan je u činjenici da je Hegel “Fenomenologiju duha” razvio kao fenomenologijski početak filozofije, tj. kao ontologijsko razumijevanje bitnih oblika iskustva svijesti. Filozofija kao ontologija u svom se fenomenologijsko elementu rasvjetljava kao najviše iskustvo svijesti. U prvom predgovoru “Nauki logike” Hegel to kaže vrlo određeno: “U Fenomenologiji duha pokušao sam da prikažem svijest na taj način. Svijest je duh kao konkretno znanje, i to je znanje koje je zapleteno u spoljašnjosti; ali napredovanje ovog predmeta počiva, kao i razvitak svega prirodnog i duhovnog života, jedino na prirodi onih čistih biti koje sačinjavaju sadržinu “Logike”. Svijest kao pojavni duh, koji se na svom putu oslobađa svoje neposrednosti i svoje spoljašnje konkretnosti, pretvara sa u čisto znanje koje za predmet uzima same one čiste biti kakve su one po sebi i za sebe. Te čiste biti su čiste misli, duh koji misli svoju bit. Njihovo samokretanje je njihov duhovni život i predstavlja ono čime se nauka konstituirala, i čije prikazivanje ona jeste”²¹.

Hegel je pred smrt preradio prvi tom “Nauke logike”. Ta je činjenica poslužila nekim interpretatorima da požure s zaključkom da je prerada proistekla iz zaoštavanja

21 Hegel, “Wissenschaft der Logik”, Bd. 1., Vorrede zur ersten Ausgabe, S. 17.; isto, str. 32; “Nauka logike”, I dio, BIGZ, Beograd, (Predgovar prvom izdanju)

unutrašnjih napetosti u njegovom mišljenju, osobito s obzirom na potonji status ideje fenomenologije prema logici i sistemu.²² Takav zaključak nema osnova, ako se uporede ideje predgovora prvom i drugom izdanju "Nauke logike". Naprotiv, Hegel potpuno zadržava osnovnu ideju o odnosu "Fenomenologije duha" i "Logike", dodatno je elaborirajući u Predgovoru drugom izdanju, vjerovatno vođen spoljašnjim razlozima. Predgovor je pisan iz iskustva izgrađenog filozofskog sistema. Hegel od publike više ne traži blagonaklonost za prihvatanje predstojeće gradnje sistema, kao u vrijeme prve pojave "Nauke logike", nego se trudi da dodatnim objašnjenjima pomogne publici u boljem razumijevanju onoga što je u potpunosti dovršeno, posebno u atmosferi izostanka recepcija dostojnih misaone snage njegovog sistema.

II

Rasprava o spoljašnjem odnosu između "Fenomenologije duha" i "Nauke logike", o kome je Hegel položio račun u predgovorima "Nauki logike", ne daje dovoljno osnova za ocjenu o imanentnim teškoćama Hegelovog sistema, niti o narušavanju jedinstva ideje fenomenologije i logičke ideje. Ako je moguće govoriti o teškoćama usklađivanja ideje fenomenologije duha i logičke ideje, one se tiču samo procesa građenja sistema, ali ne i same biti sistema. Argumentacija za ovu tezu može se naći ispitivanjem unutrašnje povezanosti ideje fenomenologije i logičke ideje, na koju je Hegel eksplicitno ukazao u Uvodu "Nauki logike". Rasprava o "Opštoj podjeli logike", posebno "Uvod", uz Predgovor "Fenomenologiji" i Uvod u "Enciklopediju", izlaže bitni program Hegelove filozofije. U njemu centralno mjesto ima eksplikacija novog zasnivanja ideje logike kao ontologije i filozofijske metode. U njemu je povratno priređeno i razumijevanje smisla ideje fenomenologije, koja neće biti opozvana u ideji filozofijskog sistema.

Prirodu odnosa ideje fenomenologije i logičke ideje ovdje je Hegel izložio na najeksplicitniji način: "U Fenomenologiji duha izložio sam svijest u njenom napredovanju od prve neposredne suprotnosti između nje i predmeta sve do apsolutnog znanja. Taj put prolazi kroz sve forme odnosa svijesti prema objektu, a njegov rezultat je pojam nauke. Prema tome, nije potrebno da se ovdje taj pojam opravdava (apstrahirajući od toga što on proizlazi unutar same logike), pošto je to učinjeno tamo; i taj pojam nije sposoban ni za kakvo drugo opravdavanje do jedino putem toga njegovog proizvođenja od strane svijesti, za koju se svi njeni vlastiti oblici razrešavaju u njega kao u istinu"²³.

22 Pegeler smatra da skidanja oznake "Prvi dio sistema" s "Fenomenologije duha", kao i Hegelova prerada prve knjige "Nauke logike" (1831) za potonji status "Fenomenologije" može značiti da sam Hegel pokazuje njezinu nepotrebnost, iako se i dalje ona faktički pretpostavlja.

23 Hegel, "Wissenschaft der Logik", Bd.1., Einleitung, S. 42.; isto, str. 51. (Uvod)

Koje se sve ideje sabiraju u ovom kratkom stavu?

PRVO. Kontekst predočenog stava određen je Hegelovom raspravom o tradicionalnom pojmu logike, koja se razvija u raspravu o novovjekovnom projektu spoznajne teorije i polemiku s temeljnim rezultatima Kantove kritičke filozofije.

DRUGO. Sa stanovišta “samosvijesti duha”, koje je najviši rezultat, ali i izvorna pretpostavka ideje fenomenologije duha, Hegel hoće da iznova konstituiraju pojam logičke nauke i odredbu filozofijske, odnosno, naučne metode. Zahtjev počiva na Hegelovom kritičkom uvjerenju da je Kantova kritika uma iznevjerila, jer je dospjela samo do lematškog preuzimanja pojma logike i odredbe metode iz subjektivne logike, kao što je i Fihteov transcendentalni idealizam završio u pukom subjektivnom stavu svijesti.

TREĆE. Kritika nosećih ideja formalne logike i tzv. spoznajne teorije, a posebno kritika Kantove kritičke filozofije, vođena je Hegelovom namjerom izgradnje pojma nauke (logike kao ontologije) i pojma metode koji bi bio imanentan toj nauci (dijalektičko-spekulativna metoda kao par excellence filozofijska metoda). U “Fenomenologiji duha” ti kapitalni filozofijski zadaci već su provedeni. Ona je ponudila sve elemente zahtijevane kritike (na način autokritike svijesti, koja samu sebe osvještava kao fenomenologijsku kritiku svijesti), izgradila je novi pojam logičke nauke (dovodeći imanentni logicitet ljudske svijesti do sistemskog logičkog znanja) i demonstrirala validnost spekulativne metode (dovodeći ono izvorno *dialegethai* svijesti do pojma o sebi, tj. do filozofijske metode).

ČETVRTO. Immanentni je filozofijski zahtjev da novi pojam logike nužno mora proizaći u okviru same logike. Čisto mišljenje u njoj ima sebe samo za vlastiti predmet. Isto tako, spekulativna metoda ima izvorno da položi račune sebi samoj, jer za svoj izvorni predmet ima samu sebe u mislivom polju vlastitih predmeta. Ipak, odluka da se pojam logike i određenje metode opravdaju i demonstriraju u “Fenomenologiji duha”, na način izlaganja povijesti napredovanja svijesti do apsolutnog znanja (tj. do čiste nauke), nije samovoljna odluka. Naprotiv, filozofija ne može posegnuti za meta-filozofijskim ili trans-filozofijskim opravdanjem vlastitog logiciteta i metode. Opravdanje nužno mora tražiti u pokazivanju njihovog postajanja i proizvođenja od strane svijesti, dakle, u fenomenologijskom pokazivanju fenomenološkog puta svijesti.

PETO. Kao filozofijska tematska svijest o svijesti, na njezinom putu napredovanja do apsolutnog znanja, fenomenologija je rezultat i istina fenomenološkog puta svijesti. Ona je pokazivanje načina pojavljivanja, opstojanja i razrešavanja suprotnosti svijesti i njezinog predmeta, provedeno sa stanovišta postignutog jedinstva svijesti i predmeta, istine i izvjesnosti. Tako postignuto jedinstvo je formalni pojam čiste logičke nauke, izveden kao fenomenologijski rezultat fenomenološkog puta svijesti, odnosno, kao fenomenologijsko zasnivanje čistog pojma logičke nauke.

ŠESTO. Kao prava spekulativna filozofija nauka logike pretpostavlja fenomenologiju duha kao opravdavajući dokazni put vlastitog postajanja, tj. kao povijest postajanja ontologijskog obrta svijesti. U svom postajanju ona nije promijenila medij pojavljivanja. Naprotiv, spekulativna filozofija qua logika iz vlastitog medija zapućuje se, qua fenomenologija duha, prema sebi samoj, prema vlastitom mediju, da bi pokazala i opravdala samu sebe iz biti same svijesti. Logika kao spekulativna filozofija, kao temelj i istina svijesti uopšte, vlastitu nužnosti i opravdanje može zadobiti samo povrat-

nim fenomenologijskim izvođenjem. U njemu se ona vezuje s logicitetom same ljudske svijesti, prati njegovu imanentnu skepsis (koja razbija svaki oblik petrifikacije njezinih suprotnosti s predmetom), slijedi logički puls samootkrivanja dubljih oblika svijesti kao proces mirenja istine i izvjesnosti svijesti, te s njom stiže do samootkrivanja moći svijesti da se postavi kao filozofijska svijest, odnosno, kao apsolutno znanje. U njemu će se ona tek otvoriti za izvorno jedinstvo sebe kao svijesti i predmeta, odnosno, kao čista logička svijest. Za Hegela, svijest postaje čistom logičkom sviješću tek kada iza sebe ostavi svaki oblik suprotnosti istine i izvjesnosti.

SEDMO. "Prirodni" fenomenološki put svijesti je dugi niz zametnutih "čvorova" odnosa suprotnosti svijesti i predmeta, na kome se svaki od njih hoće osamostaliti i petrificirati kao potonja istina, najviša moć ili sama bit svijesti (u vodećim načinima čulne izvjesnosti, opažanja i razuma). Nemišljena je pretpostavka tradicionalne formalne logike izvedena iz ideje razumskih funkcija svijesti, s njezinom pretenzijom na apsolutnost spoznaje. Idejom fenomenologijskog razmatranja fenomenologičkog puta svijesti Hegel je razorio tu nemišljenu pretpostavku, pokazujući kako je opoziva sama logičko-spekulativna priroda svijesti. Ta pretpostavka izrasta na jednom od mogućih oblika odnosa svijesti i predmeta. Kao i svaki od tih mogućih odnosa, ona se pojavljuje u pretenziji na istinitost spoznaje, tj. u ideji da je ona najmjerodavniji način spoznaje jedinstva svijesti i predmeta. Fenomenologijska kritika te pretenzije, kao kritika temelja formalne logike, ne počiva na nekom originarnom otkriću, kojim bi se kao novim stanovištem posvjedočilo protiv tradicionalne logike. Naprotiv, imanentni logicitet same svijesti opoziva i ograničava tu pretenziju. Hegelova fenomenologijska kritika "samo" pokazuje kako skeptičko-antitetičko kretanje logiciteta svijesti razara pretenziju razuma, a time i pretenziju formalne logike na aposlutnu istinu. Štaviše, imanentna logička moć svijesti slama sve pretenzije svijesti da u bilo kom svom obliku postigne pomirenje istine i izvjesnosti. Ona slama i samu svijest, žrtvujući je živom jedinstvu same svijesti i predmeta. Sve dok svijest kao svijest jeste na djelu, u bilo kom obliku vlastitog djelatnog odnosa prema predmetu, održavajući se kao svijest producira ovaj ili onaj oblik suprotnosti sebe i predmeta. Nastojeći da se održi kao svijest, ona iznova producira oblike suprotnosti s predmetom, a istodobno nastoji da ukine sve suprotnosti sebe i predmeta, nastoji da spozna istinu (istost) sebe i predmeta. Svijest se može osloboditi od vlastitih suprotnosti samo ako ukine sebe kao svijest, ako napusti usko stanovište subjektivnosti i prepusti se događanju izvornog identiteta sebe i predmeta, mišljenja i bitka! Utoliko je fenomenologija duha pokazivanje žrtvenog puta svijesti!

OSMO. Noseće pretpostavke tradicionalne logike, ali i Kantove kritičke filozofije doživjele su bitnu relativizaciju već u "Fenomenologiji duha". Za to nije trebalo čekati pojavu "Nauke logike". Otvaranje problema započinjanja filozofijskog sistema s logikom i postavljanje novog pojma logičke nauke, koja je prčinila velike interpretacijske teškoće prvim Hegelovim kritičarima²⁴, u bitnom je pripremljeno i provedeno u "Fenomenologiji duha". Međutim, nije ona ni pripremna radnja, ni prolegomena, niti propedeutika za novu logičku nauku, nego je logička nauka na djelu ispiti-

24 vidi: Trendelenburg, Friedrich, "Logische Untersuchungen" (1840.), te "Die logische Frage in Hegels System" (1843.)

vanja fenomenološkog puta svijesti, tj. slijeđenja živog logiciteta ljudske svijesti. Ono logičko svijesti ne bi bilo moguće razumjeti i slijediti u mijenama njegovih likova ako fenomenologija duha već ne bi bila provedena sa stanovišta nove spekulativne logike.

DEVETO. Ontologijski obrt mišljenja, kao uspostavljanje mišljenja izvornog jedinstva mišljenja i bitka, mora biti opravdan i dokazan u samom mišljenju. Ne uspostavlja se on iz neposrednog bljeska filozofijskog genija, nego čini posredovanu neposrednost mišljenja na način fenomenologije. U vlastitom započinjanju filozofija mora dokazati nužnost vlastitog pojma. Lematsko započinjanje nije traženi dokaz. Nije to ni pozivanje na intuiciju, ni matematičko postavljanje definicija, ni početno preuzimanje ideje apsoluta, ni postavljanje apsolutnog prvog stava. Prije Hegela u filozofiji nije preduzimano tematsko ispitivanje početka u filozofiji kao filozofskog problema, kojim bi se dokazala misaona nužnost same filozofije. Hegel otvara taj problem iz dubljeg filozofskog uvjerenja da pojam filozofijske nauke i njegovo deduktivno razvijanje u totalitet misaonih određenja svoju filozofijsku pretpostavku mora imati u jednoj fenomenologiji duha, koja rasvjetljava i dokazuje nužnost puta postajanja filozofske svijesti. Za Hegela "Fenomenologija duha" nije ništa drugo do dedukcija toga pojma. Dokazivanje ontologijskog obrta mišljenja, u kome svijest napušta vlastito stanovište i postaje filozofijskom sviješću, što je pravi logički početak filozofije, mora se moći razviti tematskim istraživanjem povratnog puta mišljenja u proces događanja ontologijskog obrta. Taj proces događanja je fenomenološka povijest svijesti, koja u svom najvišem rezultatu dovodi do filozofske svijesti. Ona je opredmećena kao apsolutno znanje, tj. znanje odvezano od svih suprotnosti svijesti, znanje u kome su pomireni istina i izvjesnost, znanje čistine identiteta mišljenja i bitka. Filozofska svijest je "istina svih načina svijesti", te je kao takva formalni pojam čiste logičke (ontologijske) nauke. Fenomenologija duha se, sagledana na ovaj način, u Hegela javlja kao proces borbe logičke nauke za vlastiti pojam.

U Drugom predgovor "Nauki logike" Hegel ističe da je stvarni ontologijski prius mišljenja, koji čini utemeljivim svaku ideju spoznavanja, izvorno jedinstvo zbiljskoga i misaonoga uma. Prema tradiciji helenske filozofije Hegel ga imenuje pojmom logosa kao "uma onoga što jeste"²⁵. Logos je čisti pojam, "ono najdublje kod predmeta" ili "njegov jednostavni životni impuls", ali i "subjektivno mišljenje o njemu". Zadatak je filozofije "istaći u svijesti ovu logičku prirodu, koja oživotvoruje duh, u njemu živi i stvara"²⁶. Moći prikazati izvorno događanje odnosa mišljenja i bitka kao duhovno kretanje, kao slobodu duha koja konstituira prirodu i duhovno-povijesni svijet, - to je zadatak izgradnje sistema duha, koji se mora moći objektivirati i kao posmatranje logosa (kao boga) "prije stvaranja prirode i konačnog duha". To je izvorni logički (ontologijski) zadatak filozofije. Ujedno, to je nužni put subjektivnog, konačnog i pojavnog duha da ispuni svoj logički zadatak kao fenomenologijski zadatak filozofije. U tome je sadržan cijeli program Hegelove filozofije.

Ideja "isticanja u svijesti" logičke prirode duha suštinski je element programa Hegelove filozofije, kojom se do kraja legitimira status fenomenologije duha, kako u

25 Hegel, "Wissenschaft der Logik", Bd. 1., Vorrede zur zweiter Ausgabe, S. 29-30.; ista, str. 42.

26 isto, S. 27; isto, str. 40.

nauci logike, tako i u enciklopedijskom projektu sistema filozofije. Tu kapitalnu ideju, kao cijeli program istraživanja medijacija duha u načinima svijesti, Hegel je nagovijestio još u jenskom periodu u formulaciji “istupanja svijesti iz totaliteta”²⁷. U “Fenomenologiji duha” dao joj je tematski oblik za mogućnost fenomenologijskog ispitivanja načina na koji svijest postaje sviješću u istupanju iz jedinstva s zbiljnošću. U tom se istupanju začinje fenomenološka povijest svijesti. Njezin je subjekt svijest u traganju za ponovnim spoznajnim postizanjem jedinstva s zbiljnošću, ali ne više kao neposrednog, nego kao znanog i pojmljenog jedinstva. Fenomenološka povijest svijesti je put iz izvjesnosti (certitudo) u istinu (die Wahrheit).

Cjelina toga procesa je događanje fenomenološke povijesti svijesti. Unutrašnju sadržinu te povijesti Hegel metaforično određuje kao mrežu “čvorova” ili likova svijesti: “U toj mreži vezuju se tu i tamo čvršći čvorovi, koji predstavljaju postaje i putokaze duha i njegove svijesti; oni imaju da zahvale za svoju čvrstinu i snagu upravo tome što, izneseni pred svijest, predstavljaju po sebi i za sebe bivstvjuće pojmove njegove bitnosti”²⁸. Zbiljnost je duha kao svijesti u njegovoj moći da o sebi, kao svijest, uspostavi znanje koje je satkano od kategorijalnih određenja same biti duha. Ta se određenja moraju fenomenologijskim uvidom, kao “uzvišenim logičkim poslom”, izvući iz beskrajnne fenomenološke zbiljnosti svijesti. To izvlačenje je put samoutemeljenja logičke nauke kao povratna fenomenologijska “rekonstrukcija” temeljnih kategorijalnih određenja duha kao fenomenoloških “postaja i putokaza duha” u mreži čvorova svijesti. Ti “čvorovi” su vodeći načini spoznajnog aktiviteta svijesti i počivaju na izvornoj predmetnoj djelatnosti svijesti. Proces postajanja svijesti svjesnom vlastitog predmetnog karaktera dugotrajan je fenomenološki proces. U njemu svijest kao svijest postaje svjesna vlastite granice. Naime, u svom predmetnom karakteru svijest postavlja vlastiti predmet kao ono sebi naspramno i suprotno. Istodobno ona hoće da se sjedini sa svojim predmetom. U tom htijenju prekoračuje vlastiti konkretni spoznajni oblik, ali u svakom višem vlastitom obliku, vođena svojom predmetnošću, opet hoće da se održi kao svijest, ali i da sebe kao svijest ukine u spoznajnom jedinstvu s predmetom. Takva su protivurječna imanentna svijesti kao svijesti!

Načine njihovog uspostavljanja i razrješavanja moguće je pratiti u njihovoj fenomenološkoj dinamici samo sa stanovišta fenomenologije, izgrađenog na ideji indiferencije svijesti i predmeta. Ona se postiže u ontologijskom obrtu mišljenja, kojim se stupa u čisti pojam logičke nauke. Taj se pojam već na neki način u ontologijskom smislu mora imati da bi se fenomenologija povratno zasnovala kao radikalna kritika svijesti. Međutim, u ontičkom smislu stvar stoji obrnuto: čisti pojam logičke nauke zadobiva se u fenomenološkoj povijesti svijesti, na čijom najvišoj stanici svijest ukida sebe kao svijest u indiferenciji sebe i predmeta. Predočeni kružni odnos pokazuje da se ideja fenomenologije duha i ideja logičke nauke uzajamno uslovljavaju. Po redu pojma logička ideja prijetodi fenomenologijskoj ideji. Po redu vremena fenomenologi-

27 Tema “istupanja svijesti iz totaliteta” najavljena je u ranom Hegelovom spisu “Razlika između Fichteovog i Šelingovog sistema filozofije” (Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie), in: “Jenski spisi”, “V. Masleša”, Sarajevo, 1983.

28 Hegel, “Wissenschaft der Logik”, Bd. 1, S. 27; isto, str. 40.

jska ideja prijetnosti logičkoj ideji. Njihov kružni temporalno-logički odnos Hegel jasno određuje: “Čista nauka pretpostavlja oslobođenje od suprotnosti svijesti. Ona sadrži misao, ukoliko je misao isto tako sama stvar po sebi, ili samu stvar po sebi ukoliko je ona isto tako čista misao. Kao nauka istine ona je čista samosvijest koja se razvija i ima oblik vlastitosti (Selbst), tako da ono što bivstvuje po sebi i za sebe jeste spoznati pojam, a pojam kao takav jeste ono što bivstvuje po sebi i za sebe”²⁹.

Generalni smisao Hegelovog pozivanja na opšti tok i rezultat “Fenomenologije duha” u Uvodu “Nauci logike” oslonjen je na kružni karakter njihovog odnosa. Taj se karakter dodatno može objasniti iz konteksta Hegelovog preispitivanja temelja na kojima počiva tradicionalna logika. “Fenomenologija duha” je pokazala da se tradicionalna logika temelji na deskripciji djelatnosti obične razumske svijesti s ontologijskom pretenzijom, dakle, na jednom od mogućih fenomenoloških karaktera svijesti. Sama antitetička priroda svijesti, njena moć da se javlja u različitim načinima spoznaje zbiljnosti, predstavlja imanentnu autokritiku svijesti. Sama antitetika svijesti lomi izvornu pretpostavku tradicionalne logike. Fenomenologija duha toj autokritici daje tematski karakter, sjedinjavajući u sebi imanentnu autokritiku svijesti s fenomenologijskom kritikom svijesti.

Iz toga sjedinjavanja proističe utemeljenje čiste logičke nauke i kritika tradicionalne logike s njenog novog logičkog stanovišta. Kritika u bitnim momentima sažima i ponavlja rezultate fenomenologijske kritike tradicionalne logike. Šta čini bitne momente te kritike?

PRVO. Tradicionalna logika počiva na odricanju od “realne istine”. Njezin programatski karakter ispitivanja formaliteta čistog mišljenja implicira apstrakciju od svakog sadržaja. Odluka za medij čistog mišljenja, tj. upućenost na “formalne uslova prave spoznaje”, znači da mišljenje svoju sadržinu mora tražiti izvan sebe, u drugom mediju. Tako se u izvornoj pretpostavci logičkog mišljenja razdvajaju mišljenje i ono o čemu se misli. Međutim, takav “formalitet” mišljenja nije moguće zamisliti. Nije moguća bespredmetna logika, budući da uvijek za svoj predmet mora imati mišljenje i njegova pravila. Tradicionalna logika nije formalna, ako se pod tim misli na apstrahovanje od svakog sadržaja mišljenja, budući da logičko mišljenje ima samo sebe za svoj predmet.

DRUGO. Ako se pod formalitetom tradicionalne logike razumije odvajanje forme od sadržine mišljenja, mišljenja od mišljenog, takva neimenovana i skrivena pretpostavka upućuje na odricanje od težnje za postizanjem realne istine. U pretpostavci je skrivena teza o razdvojenosti istine i izvjesnosti, svijesti i predmeta, mišljenja i mišljenog. Ta pretpostavka nije pogreška u samoutemeljenju logike, nego je način postajanja svijesti kao svijesti. Svijest mora “istupiti iz totaliteta”, da bi uopšte bila svijest. Ona se rađa tek kao “svijest o...” onome što nije ona sama. Njezino je rodno mjesto u rađanju znanja o suprotnosti sebe i predmeta kao izvjesnosti o sebi samoj. Izvjesnost o sebi kao svijesti je bit svijesti! Međutim, kada se tradicionalna logika drži biti svijesti kao obične razumske svijesti, onda odustaje od istine, jer sebe nastoji održati u suprotnosti sebe i predmeta. Ona istodobno mora ostati na stanovištu suprotnosti forme i

29 isto, S. 43.; isto, str. 52.

sadržine mišljenja, ali i uvijek isticati vlastito htijenje njihovog sjedinjavanja. Njihovo sjedinjavanje, međutim, pretpostavlja lomljenje oba apstraktuma: svijesti i predmeta, predmetnog karaktera svijesti i predmeta, mišljenja i bitka, forme i sadržine mišljenja.

Šta to znači? Svijest postaje i održava se u izvjesnosti o sebi samoj. Njezin izvorni uzus je da se održi u dualizmu sebe i predmeta. Svojim predmetnim karakterom, tj. izvornom djelatnom usmjerenošću na spoznaju predmeta svijest hoće da prevlada dualizam sebe i predmeta. Ona hoće da spozna predmet, da postigne realnu istinu o predmetu kakav je on po sebi. Da bi ostvarila to htijenje ona mora napustiti izvjesnost o sebi kao svijesti. Mora napustiti sebe kao svijest, tj. apstraktum svijesti i apstraktum njoj naspramnog predmeta. Tradicionalna logika to ne čini, jer tvrdokorno ostaje na stavu izvjesnosti svijesti o sebi, zbog čega u sebi trajno održava suprotnosti izvjesnosti i istine.

TREĆE. Hegel pokazuje da logika postavlja pred sebe protivurječan zahtjev da na pretpostavci izvjesnosti svijesti o sebi samoj dokuči realnu istinu! U svom fenomenološkom polazištu svijest, podignuta na nivo formalno-logičke nauke, ne pita se da li doista može spoznati realnu istinu s takvog ograničenog polazišta, jer ne osvještava strukturnu protivurječnost između sebe kao samoizvjesne i sebe kao predmetne. Naprotiv, petrificirajući ideju samoizvjesnosti i gradeći na njoj sve uvide u logičku prirodu svijesti, tradicionalna logika je prisiljena da dinamički predmetni karakter svijesti otkloni iz vlastitih pretpostavki o logicitetu svijesti. Time samoj sebi uskraćuje misaonu moć da misli suprotstavljene i protivurječne pulsacije zbiljnosti. Držeći se stanovišta izvjesnosti svijesti logika se legitimirala kao logika razumskog mišljenja. Čineći stalni otklon od stanovišta predmetnosti svijesti, te neugodnih zahtjeva spekulativnog mišljenja protivurječja, logika se etablirala kao sterilna školska disciplina.

ČETVRTO. Predočeno izvorno protivurječje tradicionalne logike pokazuje se i u njenom pojmu istine kao podudaranja mišljenja s predmetom (*Adaequatio rei et intellectus*). Eugen Fink je smatrao da i Hegel stoji na stanovištu takvog pojma istine³⁰. Takvim uvjerenjem potpuno je previdio kompleksnost Hegelovog rješenja problema odnosa između pojmova *Wahrheit*, *Gewissheit* i *Richtigkeit*! U svom tradicionalnom određenju, dovedenom do tematske svijesti kod Dekarta, pojam istine gradi se iz pretpostavke o izvjesnosti svijesti o sebi samoj i suprotnosti svijesti i predmeta. Svijest u svojoj izvjesnosti postulira podudarnost s predmetom, jer zna da podudarnost ne postoji po sebi i za sebe, nego se tek ima proizvesti. U znanju vlastitog zahtjeva za podudarnošću ona samu sebe zna kao svijest. Podudarnost traži na pretpostavci da je i predmet spoznaje s one strane svijesti kao gotova datost. U zahtjevu za spoznajnom istinom svijest nastoji sebe učiniti podudarnom vlastitoj pretpostavci o spoljašnjoj i samostalnoj egzistenciji predmeta. Ona teži tačnosti (*Richtigkeit*) odražavanja "prave slike" predmeta!

Tako se tradicionalni pojam istine temelji na pojmovima izvjesnost i tačnosti (*Gewissheit* i *Richtigkeit*), jer počiva na pretpostavci statičkog načina postojanja i subjekta i objekta spoznaje. Jedini spoznajni aktivitet pretpostavljen je u ideji prilagođavanja (traženja adekvacije) subjekta objektu. Hegel cijeli kompleks ovakvog pojma istine i

30 Fink , Eugen, "Hegel. Phaenomenologische Interpretationen der Phaenomenologie des Geistes", V.Klostermann, Frankfurt/M., 1977., S.12

spoznavanja dovodi u pitanje idejom pokretnog dinamičkog subjekta (svijesti) i isto takvog objekta (predmeta). Predočeni predmetni karakter svijesti ukazuje da je problem spoznajnog aktiviteta subjekta (svijesti) mnogo složeniji nego što je to pretpostavljala tradicionalna logika. Ona nije pretpostavila da svijest može biti neadekvatna sebi, svojoj biti, jednako kao što to može i predmet. Svijest svijesti o neadekvatnosti svojih oblika vlastitoj biti bila je u "Fenomenologiji duha" tematizovana kao osnovni pokretač svijesti u traganju za onim svojim oblikom u kome će ona moći dokučiti istinu. To traganje je pokazalo da svaka transformacija oblika svijesti nužno vodi transformaciji uvida u predmete, u promjenu slike predmeta kao promjenu samih predmeta. Traganje za pojmom istine najprije mora da se suoči s problemom prirode i karaktera podudaranja svijesti sa samom sobom i podudaranja predmeta sa samim sobom! Zahtjevom za osvjetljivanjem smisla saglasnosti svijesti sa samom sobom (Uebereinstimmung mit sich selbst!) Hegel je razorio temelj tradicionalne logike, ali i metafizike, pokazujući da obje počivaju na predstavi o statičkim apstraktnim strukturama mišljenja i bitka!

Ta predstava u sebi održava dva međusobno nepomirljiva zahtjeva: s jedne strane, za postizanjem adekvacije mišljenja i bitka, te s druge strane, za održanjem perenirajuće suprotnošću mišljenja i bitka! Između njih nije moguće posredovanje, jer se u pretpostavci isključuje posredovanje predmetnog i naspramnog karaktera svijesti. Isključuje se proces posredovanja između istine i izvjesnosti. Za Hegela, naprotiv, bit svijesti sadržana je u njenoj moći da vlastitim predmetnim karakterom, vlastitim dubljim logicitetom, transcendira sve svoje moguće predmetne karaktere, sve svoje djelatne oblike, da bi postigla istinonosno jedinstvo s bitkom. "Fenomenologija duha" je dokument sučeljavanja i posredovanja predmetnosti i naspramnosti svijesti.

PETO. Hegelova ideja utemeljenja logičke nauke nadilazi tradicionalnu ideju izgradnje logike sa stanovišta razumske svijesti. Tradicionalna razumska logika ima svoju legitimnost kao razumijevanje logiciteta razumskog mišljenja. Međutim, držeći se svojih nosećih principa (lex identitatis, lex contradictionis i lex exclusi tertii sive medii inter duo contradictoria) i postavljajući ih kao najvišu formu logiciteta ljudske svijesti, ta logika ne može dokučiti umsku prirodu svijesti, niti umsku prirodu zbiljnosti. Ne može misliti ono protivurječno (negativno) u samoj svijesti i u zbiljnosti. Na području mišljenja protivurječja ona gubi logičku i filozofsku legitimnost, jer ne može dokučiti istinu. Umjesto dokučivanja istine ona verifikaciju traži u formalnoj saglasnosti misaonih formi sa samima sobom. Tražena viša legitimnost pripada umskoj spekulativnoj logici, jer ne bježi od negativuma u mišljenju i zbiljnosti. Nju Hegel utemeljuje kao novu nauku logike (ontologiku). Kriteriji vrijednosti i legitimnosti ideje logike ne proističu iz samovoljne odluke ovoga ili onoga filozofa. Naprotiv, fenomenologijska analiza fenomenaliteta svijesti pokazuje da sama svijest u svom antitetičkom kretanju odlučuje o tim kriterijima. Ona sama utvrđuje da "razuma koji reflektira", kao jedan način djelatnosti svijesti, nije njezina najviša mogućnost. Priroda je njegove refleksivnosti da počiva na izvjesnosti svijesti o sebi samoj. Iz te prirode može proisteći uvjerenje da se istina sastoji u postizanju adekvacije svijesti i predmeta, koja počiva na "čulnoj realnosti". Po Hegelu, razumska moć svijesti mora ostati na pukoj misli, koja naspram sebe drži predmet, a tek čulnim opažanjem pribavlja sebi sadržinu i realitet.

Pojam istine koji proističe iz takvog držanja može biti samo pojam subjektivne istine, dok se proces spoznavanja može protegnuti samo na svijet pojava.

ŠESTO. Kritika tradicionalnog pojma logike i pojma istine kod Hegela se razvija i u kritiku izvorne kritičke intencije Kantove filozofije. Hegelov ključni prigovor Kantu odnosi se na njegovo nekritičko prenošenje u um one antitetike na kojoj opstoji pojavna svijest (antitetika svijesti i predmeta, subjekta i objekta), koja završava u subjektivnom stanovištu. Naspram Kanta Hegel ističe stanovište “starije metafizike” kao misaono izvornije i “uzvišenije”, jer se ona nije ograničavala samo na spoznaju pojavnog, nego je građena na uvjerenju da mišljenja može spoznati istinu stvari po sebi. Helenskoj metafizici potpuno je strana ideja svijesti u njezinom naspramnom karakteru odnosa prema predmetu, kao što joj je strana i ideja samostalne i apstraktne egzistencije predmeta. Jedno i drugo joj je strano, jer nije uzimala obični ljudski razum za vlastito stanovište i princip. U tom pogledu, ona je bliža izvornoj Hegelovoj filozofskoj namjeri, jer “mišljenje” i “odredbe mišljenja” (svijest i predmet, mišljenje i bitak) nije pretpostavljala kao suprotstavljene apstraktume. Helenska je metafizika shvatila misao kao suštinu predmeta, kao samopokazivanje bitka u mišljenju (logos onoga logičkoga). Generalno stanovište gradila je na ideji ontološkog podudaranja bitka i mišljenja, svijesti i predmeta, zbiljskoga i misaonog uma, uzimajući tu ideju kao vlastitu neizrečenu ontologijsku pretpostavku.

Njezino izvorno filozofsko ograničenje, po Hegelu, sadržano je u nerazvijenosti tematike subjektivnosti subjekta, koje je uslovilo da se predočeni ontološki identitet u ontologijskim uvidima postavlja samo lematiski. Time se vrijednost izvornog postupanja helenske metafizike, naime, da za svoje stanovište i princip ne uzima razum, nego um, do određenog stupnja snižava. Mišljenje u njoj vlastiti prius “odmah” nalazi u priusu svega što jeste. U lematiskom načinu te odluke krije se dalekosežna filozofska posljedica. Helenska metafizika ostavlja izvan svoga uvida problem razumijevanja antitetičkog karaktera djelatnosti svijesti, uopšte, cjelinu uvida u antitetiku naspramnosti i predmetnosti svijesti. Iz tih razloga ostaje filozofski nerazvijenim tematsko ispitivanje aktivnog, subjektivnog, djelatnog, predmetnog karaktera svijesti.

Da je istina ono što tek ima da se proizvede djelatnošću svijesti, mišljenja, duha uopšte (jer sebi se on najprije mora manifestovati kao čulna izvjesnost, mnijenje, predstava etc.) kao stav i rezultat pripada tek novovjekovnoj metafizici. Generalna upućenost metafizike na izvorni identitet mišljenja i bitka, kao izvorno stanovište filozofije koje određuje njezin stalni parmenidovski karakter, po Hegelovom sudu mora se moći predstaviti i kao subjektivno kretanje, kao izvorna djelatnost svijesti. U Predgovoru “Fenomenologiji duha” tu veliku ideju, kojom se ističe filozofska granica starije i ističe vrijednost novije metafizike, Hegel je izrazio poznatim stavom: “Sve stoji do toga da se ono istinito shvati i izrazi ne kao supstancija, nego isto tako kao subjekt”³¹. Stara metafizika nije sebi postavljala zahtjev da se izvorni identitet mišljenja i bitka nužno mora predstaviti kao imanentno duhovno kretanje, kao samopokazivanje procesa subjektiviranja supstancije. U ispunjenju tog zahtjeva Hegel vidi najtemeljniji za-

31 Hegel, “Phänomenologie des Geistes”, S. 22-23.; “Fenomenologija duha”, Naprijed Zagreb, 1987, str. 12-13.

datak vlastite filozofije. Međutim, zahtjev se ne može ispuniti spajanjem stare i novije metafizike, helenskog i modernog principa filozofije.

Hegelova kritika oba principa pokazala je njihova imanentna ograničenja. Granicu principa stare metafizike ta je kritika pokazala u nedostatku refleksije na subjektivnost svijesti. U njoj je potpuno izostao svaki pokušaj fenomenologijske refleksije na fenomenalitet djelatnosti svijesti. S druge strane, Hegelova je kritika granicu principa novovjekovne i Kantove filozofije pokazala u načinima njihovog razumijevanja djelatne strane mišljenja. Ona otkriva nepropitanu fenomenološku pretpostavku novovjekovne, ali i Kantove filozofije u perenirajućoj suprotnosti između svijesti i predmeta. Suprotnost se ima ukloniti u spoznajnom činu, jer je on sam po sebi uklanjanje suprotnosti, koje kao zadatak pripada svijesti. Kantov pojam uma, koji ima da proizvede to ukidanje, nekritički je zasnovan tako da u sebe preuzima tu izvornu fenomenološku protivrječnost svijesti. Zbog toga se u konačnom rezultatu Kantovog ispitivanja spoznajnih moći i granica ljudske svijesti dopijeva samo do subjektivne istine. Za nju se zna kao za samo subjektivnu istinu. Utoliko Kant odriče, u provođenju programa spoznavanja samoga spoznavanja, mogućnost spoznaje realne istine, tj. stvari po sebi. Ipak, Kantova kritika uma za Hegela je značajna zato što je pokazala nužnost sukoba "odredaba razuma sa samima sobom"! Sukob se začinje ondje gdje je potrebno povezivanje tih odredaba, u razumijevanju antitetičkog karaktera razumske refleksije. Kantov "veliki negativni korak prema istinskom pojmu uma" osnažen je Fihteovim pokušajem da um iz sebe samoga izlaže vlastite odredbe. Kod Kanta i Fihtea istaknut je zahtjev da se stanovište uma uspostavi kao ono stanovište kojim se prevladava antitetika razumskih suprotnosti. Ipak, za Hegela uzdizanje refleksije, kojim se prevladava antitetika razumskih suprotnosti, ne može biti dovršeno kritikom uma u njegovim pretenzijama da istinu, jer nije vječna sudbina uma da u toj intenciji zapada u opreke. Hegelova ideja o imanentnoj opreci u samim stvarima ne samo da "rehabilituje" um od Kantove kritike, nego na izvorniji način predstavlja mišljenje odnosa između svijesti i predmeta. Taj izvorniji način postavio je potrebu za dubljim fenomenologijskim uviđom u prirodu svijesti, ali i u samu prirodu mišljenih predmeta.

Tematskim razvijanjem toga uvida Hegel je postigao dvostruki rezultat. S jedne strane, fenomenologijska analiza logičke biti svijesti pokazala je kompleksnu skalu načina njezinog predmetnog karaktera (od neposredne čulne izvjesnosti do uma). S druge strane, predmet svijesti pokazao se u svojoj slojevitosti, koja počiva na unutrašnjoj napetosti pojma i proste opstojnosti predmeta, između njegove svrhe i njegove datosti. Protivrječne odredbe mišljenja o predmetima ne dolaze samo od antitetike svijesti, nego i od unutrašnje antitetike samih predmeta. "Fenomenologija duha" je pokazala da svijest nije jedan zatvoreni lik duha, te je utoliko u njoj morala biti "žrtvovana" tradicionalna ideja svijesti. Isto tako, pokazala je da zbiljnost nije gotovi i dati realitet. Naprotiv, sve forme odnosa svijesti i predmeta, kako ih prikazuje "Fenomenologija duha", prožete su imanentnom dijalektičkom pokretljivošću.

III

Kakav značaj predočeno Hegelovo stanovište ima za analizu odnosa ideje fenomenologije i ideje logične nauke? Kako nauke logike “povratno” utemeljuje ideju fenomenologije duha?

Kantova kritika uma pokazala je nužnost “sukoba odredaba razuma sa samima sobom”. Za Hegela je ona značila podsticaj za fenomenologijsko pokazivanje autokritike same svijesti. Autokritika se nužno pokazala i kao kritika tradicionalne metafizike, tj. načina djelatnosti svijesti iz koje izviru noseće metafizičke ideje i pojmovi tradicije. Kritika vodećih načina spoznavanja svijesti nužno je morala biti i kritika ideja svijesti o objektivitetu. Taj kritički proces započeo je Kant. Zbog toga Hegel visoko vrednuje Kantovu namjeru “preinaku metafizike u logiku”, koja jednako pogađa lematško postupanje antičke i novovjekovne metafizike. Osnova mogućnosti ostvarenja te namjere nalazila se u ideji jedinstva transcendentalne apercepcije. Međutim, ta se Kantova namjera u biti izjalovila pred “strahom od objekta”, koji je opredmećen u misaonoj figuri tzv. stvari po sebi. Kantova aberacija od objektivnog mišljenja, od objektivnih misaonih logičkih formi, u kojima bi se mogla prevladati perenirajuća antitetika, uslovlila je da on logičke forme lematški uzima iz subjektivne logike (zapravo, iz devastiranog nasljeđa Aristotelove logike). “Mrtvi kostur” te logike nije oživljen ni kod Kanta, zbog čega je njegova ideja “preinake metafizike u logiku” ostala samo neozbiljena ideja.

Idejom o transcendentalnom jedinstvu svijesti Kant je doveo u pitanje kartezijanski pojam svijesti, otvarajući put za fenomenologijsko ispitivanje svijesti. Na tom putu njemu se odmah nesavladivo ispriječila ideja stvari po sebi. Fihteov pokušaj s otklanjanjem “sablasti” stvari po sebi vlastitu je granicu našao u držanju pri “subjektivnom postulatu” Šelingov veliki otklon od tog “postulata” ujedno je proizveo otklon od pokušaja izgradnje čiste logičke nauke, koji se nadoknađivao različitim pokušajima filozofskog razvijanja ideje apstraktnog identiteta subjektivnog i objektivnog u apsolutu. Predgovorom “Fenomenologiji duha” Hegel je taj put kritički otklonio kao stranputicu. U Kantovom i Fihteovom slučaju ona se sastoji u ostajanju na tradicionalnom pojmu svijesti, tj. na stanovištu subjektivnosti subjekta. U Šelingovom slučaju ona se sastoji u nesavladivim teškoćama da se izvorni identitet mišljenja i bitka u apsolutu izloži i pokaže kao živi i gibljivi svijest logičkih (ontologičkih) formi, a onda i fenomenoloških formi svijesti.

Hegelovo podsjećanje na Anaksagorin princip nusa i Platonovu ideju u Uvodu “Nauci logike” izvire iz istog kritičkog duha koji je na djelu u “Fenomenologiji duha”. Ona pokazala kako se imanentnom autokritikom svijesti jednako slamaju apstraktum svijesti i apstraktum predmeta, te kako se iznova mora zasnovati problem odnosa između dva oblika samoproizvođenja svijesti (proizvođenje vlastitog predmetnog karaktera i proizvođenje svijesti o suprotnosti s predmetom). Helenska filozofija nije započinjala takvim apstraktumima svijesti i predmeta, jer nije počivala na subjektivističkoj, niti na objektivističkoj intenciji filozofije. Stari filozofi odnos između mišljenja i onoga što se misli nijesu pretpostavljali kao odnos uzajamno tuđih i naspramnih “elemenata”. Emancipacija stanovišta subjektivnosti subjekta, kao temelj kartezijanske filozofije, ali i filozofije njemačkog idealizma, dovela je do filozofske hipostaza ograničenog

stanovišta svijesti, a time i do nesavladive ambivalencije temeljnog filozofskog zadatka da se stanovište svijesti hoće ukinuti, ali istodobno i očuvati kao stanovište svijesti! Hegelovo upućivanje na Anaksagoru i Platona ima duboki kritički smisao. Naime, ako se u Anaksagorinoj odredbi mišljenje uzima kao "princip svijeta", tj. misao kao osnova i bit svega, a Platon objektivitet razumije prema ideji koja u njemu opstoji, tj. prema pojmu u sebi, onda to pokazuje kako su stari filozofi izvornu povezanost između mišljenja i mišljenog shvatali mnogo dublje nego novija metafizika, ali i sama tradicija njemačkog idealizma. Budući da odredbu mišljenja nijesu pripisivali samo svijesti, odnosno, jednom ograničenom obliku svijesti, kod starih filozofa metafizika se nije ni mogla graditi na ograničenom stanovištu svijesti. U njoj se nije mogla postaviti ideja stvari po sebi, koja je imanentna subjektivnom idealizmu, nego se ono što jeste otkriva u svojoj neskrivenosti (aletheia).

Odbijanje stranputice subjektivnog idealizma Hegela je vodilo od kritike uma u fenomenologiju svijesti, kao totalnu kritiku svih spoznajnih oblika svijesti. Ta kritika nije mogla biti zasnovana sa stanovišta svijesti, nego samo sa stanovišta uma kao duha, zbog čega se fenomenologija svijesti nužno razvija u fenomenologiju duha, imajući je istodobno za vlastitu logičku pretpostavku. Smisao ideje fenomenologije duha bio je upravo u htijenju da se temeljna ograničenja idealizma Hegelovih njemačkih prijedloga prevladaju fenomenologijskim prodiranjem u bit subjektivnosti subjekta, kojim se lomi sama ideja subjektivnosti subjekta, da bi se i za metafiziku i za logiku našla nova stajna tačka u mišljenju izvornog odnosa mišljenja i bitka. Imanentnu ograničenost idealizma moguće je prevladati njegovim dovođenjem do vlastitih krajnjih mogućnosti, u kojima se idealitet ljudske svijesti ujedno pokazuje i kao idealitet zbiljnosti. Međutim, za Hegela to više ne znači ponavljanje stanovišta utemeljenja Platonovog idealizma u kome se "bit u svijesti pokazuje kao bit svijesti", nego zasnivanje svega iz ideje duha, tj. razumijevanje apsoluta kao duha!

Fenomenologija duha fundamentalni pokretač autokritike svijesti otkriva u duhovnom karakteru svih njezinih oblika, koji će je voditi do njezinog najvišeg oblika u samospoznaji duha. Zbog toga se fenomenološka povijest svijesti, koju je fenomenologijski bilo moguće otkriti i pratiti u njezinom zamršenom radu postavljanja i samoprevazilaženja "čvorova" svijesti, pokazuje kao put žrtvovanja svijesti, na kome se ona oslobađa svakog svog oblika da bi sebe pojmila u svojoj duhovnoj biti. Na tom se putu i fenomenološki i fenomenologijski zadobivaju novi horizonti razumijevanja zbiljnosti, koji su lematiski već bili postignuti u staroj metafizici i zatamnjeni potonjom filozofijom subjektivnosti. U njima više nije bilo mjesta za "sablást" stvari po sebi, koja je otklonjena idejom pokretne misaonosti svijesti i zbiljnosti.

Fenomenologija duha je time trasirala ideju nauke logike kao ontologike. U njoj je najprije morao biti tematizovan problem protivurječja, koji u tradiciji logike od početka držan kao nesavladiv. Sva tri svoja principa mišljenja ta logika je postavila iz priznanja nesavladivosti problema protivurječja. Na Kantovom tragu, Hegel je fenomenologijski pokazao nužnost "sukoba odredaba razuma sa samima sobom", dakle, nužnost da se filozofski misli logicitet pojma protivurječja. Na tragu stare metafizike Hegel je u temelje vlastite logike preuzeo ideju nužnosti sukoba unutrašnjih odredaba samih stvari, tj. ideju protivurječja u samim stvarima. Sintezom ta dva stanovišta Hegel je os-

porio projekatske ideje tradicionalne logike i tradicionalne metafizike, stavljajući sebi u zadatak da do kraja provede Kantovu ideju “preinake metafizike u logiku”.

“Preinaku” nije bilo moguće provesti konzekventnim dovršenjem Kantove ideje. Naprotiv, filozofija mora započeti izvornim identitetom mišljenja i bitka, koji se mora moći razviti i pokazati kao duhovno kretanje u ontologičkoj ideji filozofije. Ako se sadržina te ideje predstavi kao “carstvo čiste misli”, kao “istina, kakva je ona po sebi i za sebe bez omota”, ako se sama logička nauka deklarira kao “izlaganje boga kakav je on u svojoj vječnoj biti prije stvaranja prirode i jednog konačnog duha”³², onda samo po sebi ne može biti jasnim u čemu bi se sastojao novum Hegelove logičke nauke. Međutim, smisao novuma Hegel je tematizovao u “Fenomenologiji duha”, u stavu da se supstancija mora moći predstaviti i kao subjekt. Drugim riječima, stanovište supstancije i stanovište subjekta dvije su strane istog ograničenog filozofskog stanovišta. Fenomenologija duha je pokazala njegovu osnovnu ograničenost, koja se nadilazi idejom apsolutnog znanja, kao onim horizontom svijesti kao duha u kome je prevladana njihova opreka, koja u filozofiji uvijek bijaše postavljena hipostaziranjem stanovišta “konačnog duha”.

Iz iskustva fenomenologije duha Hegelu je moguće da postavi izvorno logičko (ontologičko) pitanje: Kako je moguće istinu “kakva je ona po sebi i za sebe” statuirati kao stanovište logičkog početka filozofije, te izgradnje logičke nauke kao “izlaganja boga”? Ne pojavljuje li se ta istina uvijek u “omotu” okolnosti duhovnog i prirodnog svijeta, u beskrajnima povijesnih formi u kojima je duh sebe izložio (kao razum, samosvijest, um, moral, običajnost, religija, umjetnost etc.)? Kako je moguć logički početak filozofije iz ideje identiteta mišljenja i bitka? Moguć je, po Hegelu, ako čista logička nauka plauzibilnost vlastitog pojma najprije pokaže u načinu i smislu oslobađanja od “omota” prirode i konačnog duha. Potonji čin oslobađanja je ontologijski obrt mišljenja kao nužni uslov svake filozofije. Međutim, u filozofiji se prije Hegela nije pojavljivala tematska nužnost razumijevanja toga nužnog uslova. Idejom fenomenologije duha on je tematizovao to pitanje na način fenomenologijskog razumijevanja fenomenološke povijesti svijesti u kome se otkriva proces oslobađanja svijesti od “omota” onoga fenomenološkog. Supstancija se mora moći prikazati i kao subjekt, kao život i proces duha, koji iz refleksije sebe kao konačnog dospijeva do samorefleksije vlastite beskonačnosti. U njoj on sebe, kao apsolutno znanje, zna u događanju ontologijskog obrta kao početka filozofije. Znanje duha o sebi kao duhu, oslobođeno svih drugih oblika znanja, znanje je svog čistog logičkog jezgra.

“Fenomenologija duha” je dedukcija čistoga pojma logičke nauke iz samog pojma logičke nauke, koja se kao dedukcija javlja u karakteru fenomenologijske pretpostavke logičke nauke, a koja se povratno utemeljuje iz ontologijskog obrta mišljenja kao načina logičkog započinjanja u filozofiji. Mnogi Hegelovi kritičari i interpretatori nijesu shvatili “paradoksiju” uzajamnog uslovljavanja “Fenomenologije duha” i “Nauke logike”. Nijesu shvatili da je tu na djelu kružni spekulativni proces odnosa poretka pojma i poretka vremena (ontološke i fenomenološke sukcesije), kao proces odnosa između ideje fenomenologije i ideje logike. Mjerilima formalne logike taj pro-

32 Hegel, “Wissenschaft der Logik”, Bd. 1, S. 44.; isto, str. 53.

ces odnosa nije ni moguće shvatiti, jednako kao što nije moguće shvatiti ni složenost filozofskog problema početka u filozofiji, koji je kod Hegela po prvi put u tradiciji filozofije tematski postavljen i mišljen.

Ideja kružnog karaktera odnosa fenomenologije i logike ne daje za pravo onim interpretatorima koji tvrde da je “nauka logike” kod Hegela opet jedna “fenomenologija”. Nauka logike nije fenomenologija, nego se fenomenologija može pojaviti samo kao pretpostavka nauke logike. Naime, imanentno kretanje misli u logici predstavlja dijalektičko-spekulativno unutrašnje razvijanje pojma. Svoje mjerilo to razvijanje ne može tražiti u empirijskom opažanju ili u običnom ljudskom razumu. Mjerilo razvijanja pojma u logičkoj nauci je sami pojam, određenost njegove unutrašnje logičke prirode. Sud je unutrašnje razvijanja pojma. Unutrašnja podjela logike je imanentni sud pojma. Čisti pojam logičke nauke je rezultat fenomenologijskog izvođenja. Međutim, u samorazvijanju toga pojma kao suđenja i zaključivanja, dakle, u izvedbenom procesu logičke nauke, ne može se više postupati fenomenologijski, iako se ona susreće s misaonom građom koja je bila predmet fenomenologijske refleksije. Za Hegela bit je logičke nauke – “čisto mišljenje koje ima za svoj princip čisto znanje, ne apstraktno, nego konkretno živo jedinstvo, uslijed toga što se u njemu suprotnost svijesti između jednog subjektivnog za sebe bivstvjućeg i nečeg drugog takvog bivstvjućeg, nečeg objektivnog, zna kao prevaziđena, a bitak zna kao čisti pojam sam po sebi i čisti pojam kao istinski bitak”³³. Pojam logike počiva na znanju o prevladanosti razlike subjekta i objekta, dok pojam fenomenologije počiva na procesu uspostavljanja toga znanja. Predmet je logičke nauke imanentni život pojma, a predmet fenomenologije je put do predmeta logike. Stanovište početka fenomenologije i logike isto je stanovište započinjanja u filozofiji, ali ono omogućava kretanje u dva pravca: logičko kretanje razvijanja logiciteta “konkretnog živog jedinstva” supstancije i subjekta, te fenomenologijsko kretanje kao razvijanje stanovišta subjekta do toga jedinstva. Fenomenologijsko kretanje je jednostrano, jer mora proći cijelu povijest nastajanja toga jedinstva iz različitih modaliteta suprotnosti mišljenja i bitka, svijesti i predmeta, kao povijest samonadilaženja subjektivnosti.

“Fenomenologija duha” nije na zadatku izgradnje bilo kakve “ontologije znanja”, kako je pokušava razumjeti Eugen Fink ³⁴. Naprotiv, Hegel osporava mogućnosti utemeljenja bilo kakve fenomenologijske ontologije, jer razara temelj za svaku takvu ontologiju. Različite forme znanja, koje se pokazuju u fenomenologijskoj analizi djelatnosti svijesti, predstavljaju znanje svijesti u vlastitoj predmetnosti i o vlastitoj predmetnosti, koje se u dokučivanju predmeta pokazuje kao konačno, jednostrano i uslovljeno znanje, kao konzervacija ovoga ili onoga lika suprotnosti svijesti i predmeta. Sama imanentna skepsis svijesti natjeruje svijest preko svakog njezinog djelatnog oblika, te je prisiljava da napusti svaki svoj postavljeni oblik znanja, da sebe samu zametne u višim “čvorovima” kao svojim oblicima znanja, te da tako iznutra slomije svaku pretenziju svijesti da svaki svoj oblik znanja ontologizuje. Tek u najvišem “čvoru” svijesti, u kome ona sebe već zna kao filozofsku svijest, kada sve oblike znanja razriješi i ukine u

33 isto, S. 57.; isto, str. 63.

34 Fink, E., “Hegel. Phaenomenologische Interpretationen der »Phaenomenologie des Geistes«, isto

apsolutnom znanju, postaje mogućom ontologijska pretenzija svijesti kao duha, dakle, na samom kraju fenomenološke povijesti svijesti.

U tom se stavu otkriva smisao “jednostranosti” fenomenologijskog kretanja filozofije u “Fenomenologiji duha”. Tematski provedena jednostranost puta dovela je filozofiju u vlastito logičko jezgro i omogućila nauku logike. Zato su fenomenologija i logika nerazdružive. Pri kraju razmatranja o opštoj podjeli logike Hegel to i eksplicitno kaže: “Za stvarno unapređenje filozofije bilo je nužno da se interes mišljenja privuče na razmatranje formalne strane našega Ja, svijesti kao takve, to jest na razmatranje apstraktnog odnosa subjektivnog znanja prema objektu, da bi na taj način bila pripremljena spoznaja beskonačne forme, to jest pojma”³⁵. Dakako, temeljna ideja Kantove transcendentalne logike poticala je iz istog interesa, koji je dalje vodio u zahtjev za “preinakom metafizike u logiku”. Zahtjev je Kanta vodio u pokušaj izgradnje onoga što će Hegel imenovati kao “objektivnu logiku”. Ona je trebalo da bude razmatranje pojma koji bivstvuje po sebi, tj. pojma kao bitka, te je time kao objektivna logika trebalo da prevlada tradicionalnu metafiziku i zauzme njezino mjesto novim načinom ispitivanja bitka uopšte (Ens). Kant je namjeravao izgraditi takvu logiku razumijevanjem pojmova u njihovom apriornom odnosu prema predmetima, kojim bi se prevladao formalizam tzv. opšte logike i logika usmjerila na razmatranje “pravila čistog mišljenja nekog predmeta”. Izvorna intencija transcendentalne logike bila je u htijenju povezivanja formi mišljenja sa sadržinom mišljenja, a preko orijentacije na ispitivanje porijekla ljudske spoznaje, ukoliko se ono može pripisati predmetima. Po Hegelovom sudu, porijeklo neuspjeha Kantovog pokušaja izgradnje takve logike nalazilo se u ostajanju na tradicionalnom pojmu svijesti, kojim je ostao neriješenim problem objektiviranja onoga Ja.

Hegel je put rješenja toga problema tražio u tematizaciji “iskonskog i nužnog djelovanja svijesti”, koje je kao djelovanje izvornije od svake predstave svijesti, od svijesti uopšte. Taj put je on shvatio kao fenomenologiju duha, u kojoj se fenomenologijskim rasvjetljivanjem fenomenološke povijesti svijesti slama projekatska ideja filozofije subjektivnosti. Za svoj temeljni rezultat fenomenologija duha ima otklanjanje one “konačne određenosti u kojoj se forma nalazi kao Ja, kao svijest”. Ona otklanja opštu namjeru filozofije subjektivnosti da se “objektiviranje našega Ja” traži sa stanovišta svijesti, jer pokazuje kako sama svijest, zahvaljujući svojoj duhovnoj biti, napušta vlastito ograničeno stanovište, utemeljeno na pretpostavci o suprotnosti svijesti i predmeta. Napušta ga u korist duhovnog mišljenja kao iskonske djelatnosti mišljenja iz događanja izvornog jedinstva mišljenja i bitka!

Napuštanje stanovišta konačnosti svijesti, kao žrtveni put svijesti koji je fenomenologijski transparentan, djelatnost je “beskonačnog mišljenja”. Problem “objektiviranja našeg Ja” može se rješavati razvijanjem čistog pojma logike. Takvo je razvijanje u logičkoj nauci moguće držanjem pri “iskonskoj i nužnoj djelatnosti svijesti”, kao duhovnom kretanju jedinstva mišljenja i bitka. Predočeni žrtveni put u svojoj je transparentnosti filozofiji podario traženu filozofijsku metodu, koja će onda biti na djelu u nauci logike i izgradnji sistema. To i Hegel sasvim određeno kaže: “U Fenomenologiji duha pokazao sam na jednom konkretnom predmetu, na svijesti, jedan primjer ove

35 Hegel, “Wissenschaft der Logik”, Bd. 1, S. 61.; isto, str. 66.

metode. Tu su dati oblici svijesti, od kojih se svaki u svome realiziranju u isto vrijeme sam ukida, imajući za svoj rezultat svoju vlastitu negaciju, - i time je prešao u jedan viši oblik”³⁶. Eksplikaciju te metode Hegel je dao u Predgovoru “Fenomenologiji”, ne s namjerom da ona kao neka specijalna metoda bude primijenjena samo u “Fenomenologiji”, nego da kao univerzalna filozofska metoda bude na djelu u svim “dijelovima filozofije”. Nije opravdano uvjerenje Hegelovog učenika Bahmana³⁷ da je Hegel svojom “slavnom metodom” griješio u “Fenomenologiji duha” da ne bi griješio kasnije.

Naprotiv, već sama svijest u svom pojavnom znanju, iz vlastite antitetike i načina kako se ta antitetika u njoj lomi i opet uspostavlja na višim nivoima, u višim antitetičkim oblicima, nudi filozofijskom mišljenju metodu paradigmu vlastitog razumijevanja. Sama svijest pokazuje vlastitu dijalektičko-spekulativnu metodu prirodu, koja je čini slojevitom u njezinim raznovrsnim oblicima i omogućava joj da logički nadrađa vlastite oblike. Ona živi u jedinstvu svog predmeta i svoje misaone metode. Ideja fenomenologije duha sastoji se u tematskom preuzimanju izvornog iskustva dijalektičko-spekulativne djelatnosti svijesti. Metoda logike ne može biti ništa drugo nego ono što je osvjedočeno u fenomenologijskom preuzimanju fenomenološkog metodskog iskustva svijesti. Ne može biti izvorne razlike između metode logike, metode fenomenologije i metode sistema. Razlika dolazi samo od karaktera djelatnosti jedinstvene metode. Jednom se ona očituje kao put otkrivanja logiciteta svega što jeste u konačnoj svijesti na način fenomenologije duha. Drugi put ona se očituje kao put rasvjetljivanja izvornog logosa na način logičke nauke. Treći put ona dokučuje izvorni logicitet prirode na način filozofije prirode, a četvrti put logicitet duhovnog svijeta na način filozofije duha.

Predmetne razlike ne zahtijevaju specifične metode, jer se svaka od njih iskazuje u logicitetu “logičkog stava da ono negativno jeste isto tako pozitivno”, koji je osnova jedinstva filozofijske metode. Fenomenologijsko postupanje jedinstvene filozofijske metode u “Fenomenologiji duha” može biti “jedan primjer ove metode”. Zapravo, ono je mnogo više od toga, jer se “Fenomenologija duha” pozicionira u Hegelovom djelu kao prvi topos odluke o metodi i smislu filozofiranja. Nauka logike i sistem predstavljaju potonja osvjedočenja o mogućnosti dijalektičko-spekulativne metode. Za “naučni napredak” u logičkoj nauci, a onda i u izgradnji sistema, nije potrebno tražiti drugačiji princip od onoga koji je otkriven u fenomenološkoj povijesti svijesti, te tematski preuzet kao filozofijska fenomenologijska metoda. Metoda logike ne zahtijeva drugo stanovište od onog koje je utemeljeno u fenomenologijskoj metodi. Međutim, polje njezine djelatnosti, dakako, nije više sfera konačnog duha, pojavnog znanja, nego immanentno izvođenje logičkih odredbi. Fenomenologijsko je izlaganje očitivalo spoznaju metode kao logički stav o negativnom, koje je isto tako pozitivno. Logički stav razvijen je “metodologijski” u raskrivanju dijalektičko-spekulativne prirode fenomenološke povijesti svijesti. Ako se fenomenologija shvati kao istina fenomenološke povijesti svijes-

36 Hegel, isto, S. 48.; isto, str. 56.

37 Hegelov prvi učenik C. F. Bachmann od svoga će početnog oduševljenja učiteljem dotjerati do izrazite kritičke nastrojivosti. Smatrao je “Fenomenologiju duha” jednim “neodrživim djelom”, koje je i sam Hegel morao napustiti, a Hegelova “u pojedinačnom valjana slavna apsolutna metoda” za bahmana je lažna.

ti, onda je fenomenologijska metoda istina dijalektičko-spekulativne prirode svijesti, koja se razvija kroz negacije “svoje posebne sadržine”.

Isto tako, na logičkom putu razvijanja metode protivurječnost logičkih odredaba, koja se u tradicionalnoj logici postavljala kao nesavladiva granica logičkog mišljenja, više se kod Hegela ne uzima kao prosta negacija, nego kao negacija određenosti odredaba, kao “određena negacija”. Ona je novi pojam, bogatiji od onoga prijetodnog iz koga je proistekao. U njemu se prijetodni pojam sadrži kao njegov prosti moment. Svaki novi pojam je jedinstvo prijetodnog pojma i njegove negacije. Cijeli kategorijalitet Hegelove nauke logike kao sistema pojmova izveden je po istoj imanentnoj tetičko-antitetičko-sintetičkoj metodi koja se u analizi fenomenološkog puta svijesti do čistoga znanja (beskonačnog mišljenja) objektivirala kao fenomenologija duha. Kao što fenomenologijska metoda nije ništa drugo od onoga što je fenomenološka sadržina svijesti objavila kao svoju istinu, tako ni logička metoda nije drugo do duša predmeta, “dijalektika koju on u samome sebi ima”. Takvo jedinstvo metode moguće je postaviti ako se pođe od stava da metodologijski problem filozofije nije ništa drugo nego traženje “toka metode” mišljenja koji će odgovarati “toku same stvari”. Filozofija se zato mora odreći svake druge anticipacijske određenosti odluke o metodi, od “mrtvog kostura” metodologijskih pravila, jer time zamagljuje vlastitu otvorenost za imanentni tok samih stvari, kao i svijesti koja filozofira. U tom stavu sadržaj je potonji argument za tezu da u Hegelovom mišljenju nema fundamentalne napetosti između “Fenomenologije duha” i “Nauke logike”, odnosno, između fenomenologijske i logičke ideje.